

ENTA UNA INDIVIDUALIZACION DEL DOMÍNIO LINGÜÍSTICO
RIBAGORÇANO¹

Gabriel Sanz Casasnovas & Javier Castel Pérez²
SOCIEDAT DE LINGÜÍSTICA ARAGONESA

Resumen: Desde el clásico artículo que Joaquín Costa publicara en el *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* en el año 1878, el ribagorzano ha sido considerado un dialecto de transición entre el aragonés y el catalán, con una estructura lingüística dependiente de las lenguas vecinas. Esta investigación pretende revisar la hipótesis tradicional formulando una interpretación centrada que atienda a las percepciones de los usuarios, a los rasgos estructurales y a la diacronía de la lengua.

Palabras clave: dialectos de transición, frontera lingüística, aragonés, ribagorzano, catalán.

Abstract: Ribagorçano has been considered a transitional dialect between Aragonese and Catalan, with its linguistic traits dependent on both languages, since the classical paper published by Joaquín Costa in *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* in the year 1878. This research tests the traditional hypothesis by formulating a centered interpretation which pays attention to speaker's own arguments, main traits and linguistic history of Ribagorçano.

Key words: transitional dialects, linguistic frontier, Aragonese, Ribagorçano, Catalan.

Si esta hipótesis lograra ser demostrada, entonces nuestra concepción del ribagorzano cambiaría, y lo veríamos más como una modalidad románica pirenaica que como una mezcla de lenguas colindantes [...] Tal procedimiento filológico induce a concebir el ribagorzano como un habla realmente “mezclada”, en la que se combinarían elementos catalanes, aragoneses, gascones y castellanos. No vamos a ocultar que nos es particularmente grata la posibilidad de evitar la explicación por castellanismo o catalanismo. Y es que el dialectólogo no está libre de una relación afectiva con el territorio, y sabe que la noción de “mezcla” puede entrañar en ocasiones un cierto matiz peyorativo, aun cuando la noción de mezcla no tiene por qué ser intrínsecamente negativa. El observador de las humildes hablas ribagorzanas podría incluso argumentar: ¿qué lengua no es en realidad una mezcla? Ni el inglés, ni el español, ni el catalán son lenguas estrictamente “puras”. Y no por ello dejamos de amarlas ni renunciamos a establecer las leyes que trazan sus rasgos fundamentales.

TERRADO PABLO [2002: 54]

1. INTRODUCCION: PER UNA HIPÒTESIS CENTRADA DEL RIBAGORÇANO

A la península Ibèrica, Ribagorça continua representant un territori lingüístico de frontera, diluiu entre l'aragonés i el catalan. Ixa, al menos, é la hipòtesis tradicional, elaborada desde els tèmpsos de COSTA [2010 (1878)], SAROÏHANDY [1908] i GRIERA

¹ Vam presentar una version preliminar d'este treball a la Secció de Dialectologia i Geolinguística del XXX Congreso Internacional de Lingüística i Filología Románicas, organitzau per la Société de Linguistique Romane i celebrau a la ciutat de La Laguna entre els dias 4-9 de juriòl del 2022.

² Gabriel Sanz Casasnovas é doctor en Història per la Universitat de Zaragoça. Javier Castel Pérez é llicenciat en Física per la Universitat de Barcelona i màster en Ingenieria Biomèdica per la Universitat Politècnica de Catalunya.

[1914], i asumida acríticament, en lo esencial, per l'acadèmia i las institucions. Una síntesis actual d'esta hipòtesis pòt trobar-se a MORET OLIVER [2021], pero toz els principes fundamentals que la sustentan i la recorren —supeditacion de las modalidaz ribagorçanas a l'aragonés i al catalan, caràcter mixto i incoheréncia de la llengua ribagorçana, caos lèxico— els va enunciar ya COSTA [2010 (1878): 61] al definir lo que ell enteneva per ‘dialèctos de transicion’: “Semejantes dialectos son, por lo común, amorfos. No tienen caracteres definidos ni leyes gramaticales constantes: son un agregado inorgánico de factores heterogéneos tomados de una y otra lengua, y simplemente yuxtapuestos”. Pensam que ha arribau el moment de revisar en profunditat la hipòtesis tradicional, i hu pensam per divèrsas ragons.

La mentada hipòtesis tradicional ha partiu de nocions ambiguas i extranyas als usuaris de ribagorçano. Tanto ‘frontèra’ coma ‘transicion’ son categorias relacionals, construidas desde una perspectiva ETIC i consolidadas a través de relacions de poder³. Si las categorias anteriors son avui hegemòniques i han conseguiu silenciar el discurso EMIC dels usuaris —que, coma verem, tamé existe— no é per la sua objetividat ni exactitud, sino perque las características de la sociedat ribagorçana —baixa densitat demogràfica, sistèma econòmico ganadèro i pastoril, ausència de ciudaz i burguesia pròpia, predomínio de la cultura oral sobre la cultura lletrada...— han impediut, hasta no fa guaire, articular un discurso alternatiu, comunicar-lo en igualtat de condicions i presentar-lo coma oficial. Sencillament, els usuaris de ribagorçano mai han teniu ‘el permiso de narrar’, sino que, relegaus a una posicion d’absoluta subalternitat pels factors socio-econòmicos enumeraus més adalt, han patiu la obliteracion pròpia d’una ‘violència epistèmica’⁴.

Ara ben, si els locutors no han teniu mai el permiso d’articular un

³ Desde un punto de vista axial, centrau a Ribagorça, be poriam dir pròu que la frontèra lingüística se troba als rius Cinca i Noguèra; u que l'aragonés i el catalan son dòs llenguas de transicion entre, respectivament, l'antiguo navarro i el ribagorçano, i entre éste i l'occitano.

⁴ “La violencia [*epistémica] se relaciona con la enmienda, la edición, el borrón y hasta el anulamiento tanto de los sistemas de simbolización, subjetivización y representación que el otro tiene de sí mismo como de las formas concretas de representación y registro, memoria, de su experiencia [...] Se relaciona con la pregunta hecha por Edward Said: ‘¿Quién tiene permiso de narrar?’” [BELAUSTEGUIGOITIA 2001: 237].

discurso pròprio sobre el suyo sistèma lingüísticu, alavez, quí el ha teniu? Salvant honrosas excepcions, l'estúdio del patrimònio lingüísticu ribagorçano ha proveniu de la catalanística. La hispanística i l'aragonesística tan apena han feit acto d'aparicion a este forçoso i incòmodo ball ribagorçano; i, quan hu han feit, ha sito pa dançar al ritmo de la hipòtesis tradicional, en tot lo que això comporta⁵. La renúncia apareix i tot als escritos d'un home coma COSTA [2010 (1878): 82], figura esencial pa la dignificacion del patrimònio lingüísticu d'Aragon: “A los eruditos catalanes [*es] a quienes corresponde de derecho el estudio de los dialectos mestizos”.

Pero els eruditos catalans de finals del XIX vivivan inmèrsos en un proceso de construccion nacional que equiparava llengua i pàtria: una llengua emancipada de l'occitano entre els ans 1906-1934, identificada en el dialècto de Barcelona, i asignada a l'espace imaginari dels ‘Països Catalans’. Pal catalanismu, nacion i llengua evan indisociables, de manera que l'aproximacion al panorama lingüísticu d'Aragon no podesva efectuar-se mai desde l'ideal científico de la observacion desapasionada —sèmpre tan lloable coma de mal alcançar—, sino que se trobava mediatizada per la política. Açò va ocasionar d'inmediato l'asuncion d'un proyècto esencialista i irredento —el pancatalanismu— en reivindicacions anexionistas de zonas coma Bielsa, Gistau u la Baixa Ribagorça occidental⁶.

Obviament, tanto la procedéncia dels narradors coma el contèxto històrico que va donar llum a la escuela filològica del catalanismu lingüísticu expllican alguns dels aspèctos més qüestionables de la hipòtesis tradicional: la preeminéncia del monoisoglotismo, el recurso a las argumentacions circulars i, en alguns casos, l'ausència d'investigacions de campo contrastables. Sabem que la individualizacion

⁵ Entre els ans 1900-1935, las elites intelectuals aragonesas —urbanas i concentradas a una macrocefàlica Zaragoça— desconeixevan la diversitat lingüística d'Aragon, seguivan llastradas per elucubraciones precientíficas, i dedicavan el suyo tèmps a fabricar una identitat lingüística basada en el dialècto baturro, seguntes demòstra ALIAGA JIMÉNEZ [2003: 15-86]. Ni podesvan ocupar-se d'estudiar el patrimònio lingüísticu aragonés ni volevan fèr-hue.

⁶ En general, se veigan els dòs volumens de RAFANELL [2006], que pòden complementar-se en LATAS ALEGRE [2014] pal caso de l'Alt Aragon oriental. La influéncia d'un nacionalismo expansionista vecino tamé s'ha dixau sentir a Astúrias occidental, an que el galleguismo ha construui un discurso ben similar al del catalanismu: cf. GONZÁLEZ [2009-2010:171-180].

d'un domíniu lingüístic determinau sempre é un proceso artificial i subjetivo; pero una frontèra lingüística, per molt artificial i subjetiva que siga, no pòt traçar-se pas atorgant la primacia a una sola isogllòsa.

Esta evidéncia, aceptada pa casos similars al nòstro —coma el del gallego-asturiano u el franco-provençal—, pareix que no é válida pa las modalidatz ribagorçanas. Quasi tot el peso de la demarcacion entre l'aragonés i el catalan ha recayeu, tot sovent, sobre un único rasgo lingüístico: la diptongacion de /ě/ i /ɔ/ tònicaas llatinas. I això é un probllema gordo, no només perque las variedatz ribagorçanas conejan el fenòmeno de l'adiptongacion de /ě/ i /ɔ/ en menor u mayor intensitat (*bòu*, *còva*, *pèu*...), sino perque, sobre tot, la relevància de la diptongacion coma rasgo definitivo s'invoca a conveniència. Així, seguntes els defensors de la hipòtesis tradicional, la modalitat baixo-aragonesa del Mezquin tamé siria catalana, per més que presenta diptongacions en *-ia*.⁷

En el fondo, lo que tenim ací é una magnífica demostracion d'argumentacion circular: ‘si la no diptongacion de /ě/ i /ɔ/ tònicaas llatinas coincide en el catalan, alavez la no diptongacion de /ě/ i /ɔ/ tònicaas llatinas é un rasgo catalan introduciu a Ribagorça’; ‘si la palatalizacion de /l/ coincide en el catalan, alavez la palatalizacion de /l/ é un rasgo catalan introduciu a Ribagorça’; ‘si la preposicion *per* coincide en el catalan, alavez la preposicion *per* é un rasgo catalan introduciu a Ribagorça’... I així *ad infinitum*. Pero esta clase d'argumentacions —ademés d'ignorar la vecindat de pobllacions de llengua occitana que han mantenu relacions socials i econòmicas pluriseculars en las de l'Alt Aragon—, eluden la discussio d'una qüestio esencial: quan i com van introducir-se toz ixes eventuals “catalanismos” en la estructura lingüística del ribagorçano. Lo cierto é que, contra més i millor coneixem la gramàtica històrica del ribagorçano, menos credibilitat conserva l'argument de que els suyos rasgos

⁷ Tornarem cap a este asunto més adiós, al considerar el rasgo n.º 2. La problemàtica del monoisogllotismo la hem abordau ya a SANZ CASASNOVAS [2022: 223-224].

estructurals sigan deveus a un proceso de catalanizacion⁸.

Una tercera característica distintiva de la hipòtesis tradicional, en fin, é l'ausència d'estúdios lingüísticos contrastables pa determinar la filiacion d'algunes subàries ribagorçanas. El mapa de ROSÀS REDONDO [2016: 378] é ben eloqüent: l'ausència d'estúdios é absoluta a las valls de Valiera i Barravés, d'igual forma que a la ribèra de Cornudèlla u a Monesma i Quixigar. Lo mateix sucedeva a la vall de l'Isàvena, hasta que la vam enquestar natres. I una vila tan emblemàtica coma Benavarri, capital històrica de Ribagorça, sigue sinse tinre una monografia sobre la sua modalitat. Com é possible asegurar tan rotundament la filiacion lingüística de zones que estan —u estavan— desprovistas d'estúdios minuciosos i contrastables? La lingüística no haria de basar-se en dògmas de fe, sino en evidéncias concretas falsables.

Tal i coma hem podeu vérí, la hipòtesis tradicional no només se basa en uns critèris lingüísticos més que qüestionables, sino que la frontèra s'ha llevantau aprisionant adrins d'ella als propios usuaris de la llengua. Cal subrayar que han existiu visions sobre el ribagorçano alternativas a la hegemònica, i que molts han procedeu dels propios locutors. Una atra còsa é que la hipòtesis tradicional no haiga voleu escutar-las u que —pior encara— las haiga estigmatizau i ridiculizau. Per descontau, las més d'estas percepcions son orals, pel caràcter subalterno que, coma hem dit més adalt, ha teniu la societat ribagorçana contemporània. Ya Antoni Maria Alcover (1862-1932) va pòdre repllegar-ne algunas a Bonansa i Cirès, agon —aseguravan els suyos informadors—, la llengua ragonada no eva el catalan [HAENSCH 1982: 12]. Las percepcions de que la modalitat pròpia no pòt enquadrar-se ni en l'aragonés ni en el catalan las hem documentau natres per tot arrèu. La manera de cifrar ixa divergència, empero, oscila, podent fluctuar i conviure distintas percepcions i etiquetas lingüísticas a un mateix informador; pero una

⁸ Dimpusesas del pionero treball de RUBIO GARCÍA [1955], ara estam en condicions, incllusos, de sugerir una posible periodizacion pa la llengua tardo-antigua i medieval, diferenciant entre un ‘ribagorçano antiguo’ (ss. V-IX) —de rasgos arcaicos i compartius pels protorromànics de Ribagorça, Aran i Pallars— i un ‘ribagorçano carolingio’ (ss. IX-XI) —que haria portau innovacions lingüísticas coma la no diptongacion de /ɛ/, /ɔ/ u la palatalizacion de /l/. Se veigan DCS; TERRADO PABLO [2020]; SAURA RAMI [2017, 2018 & 2022]; SAURA RAMI & BUENO CHUECA [2019]; i SANZ CASASNOVAS [2022 & en prensa].

còsa ha de quedar clara: no hem trobau ni un solo informador —i en hem enquestau vòras de dòs centenars— que mos presentase la sua modalitat dint ‘ací ragonam aragonés’ u ‘ací ragonam catalan’⁹.

En ocasions, si els usuaris han teniu acceso a una cultura lletrada, algunes etiquetas lingüísticas han trascendeu per escrit. Menos habituals a la oralitat —pero no disociadas d’ella—, son el resultau d’una reflexion metalingüística sobre l’idioma pròprio, potser fomentada per la solemnitat i la naturaleça meditativa de la escritura. A natres mos interesa la etiqueta lingüística ‘ribagorçano’, no només perque la van triar bona mira d’escritors populars —Enrique Bordetas (1867-1937), Cleto Torrodellas (1868-1939), Cristina Gasós (1876-1944), Pablo Torrodellas (1914-1988), José Omenat (1927-2013)—, sino perque, sobre tot, la trobam tamé a puestos tan divèrsos coma la vall de Benàs [FERRAZ CASTÁN 2013 (1934): 6], Campo [MASCARY SIN 1994: 10], Monesma, Quixigar, Castigalèu, Lasquarri [AAVV 2009: 34-36], u Peralta [MELER MENA 1998: 23] quan els pròpis locutors, tornaus lexicògrafos i gramàtics, han intentau formular un discurs científic que donase cuenta de las variedatz locals¹⁰.

No han faltau tapòc las observacions de divèrsos filòlogos destacant la personalitat lingüística del ribagorçano, entre atros: José María Castro y Calvo, Luis Rubio García, Joan Coromines, Antonio Viudas Camarasa, Agustín Faro Forteza, Javier Terrado Pablo i José Antonio Saura Rami [SANZ CASASNOVAS 2021: 221]. A la caloreta benefactora d'estas percepcions i observacions volriam asentar-mos natres. Mos

⁹ Un caso que pòt resultar d’interès pa illustrar tot lo que hem dit més adalt é el d’un varon, natural de Pardinella, que teniva 66 ans en el moment de fer la nòstra enquèsta. Estava casau en dòna de Bonansa, i puyava habitualment cap a la vall d’Aran a venre. De molt jove, heva treballau una temporada a Catalunya. Sabeva ragonar el catalan, pero dominava a la perfecció —sinse interferéncias lingüísticas— la modalitat ribagorçana de Pardinella. A la pregunta ‘Quin nòm tén la llengua d’ací, si en tén alguno?’, este informador va responre: “La fabla aragonesa no é”. Acto seguiu, a la pregunta ‘La llengua d’ací é català?’, l’informador va responre: “No é català, no é català: la Catalunya se hu incluye tot. Tamé se va portar lo de las llèssias ixas, i a pòc a pòc tornar-hue”. Observe-se, per cierto, la comparacion entre anexionismo lingüístico i expòlio del patrimòni material. L’informador distinguiva entre la sua modalitat ribagorçana i el catalan; tan é així, que el catalan el va adquirir coma L2, tot treballant a Catalunya: “Allí [*a Catalunya] vai apenre a ragonar-lo, el català”. L’informador no va catalogar la sua modalitat en una sola etiqueta, sino que la va descriure de la forma que sigue: “Hi ha una mesella de catalan, francés... De vèrries còsas... Pero de francés el patués, no l’idioma de França!”.

¹⁰ La etiqueta lingüística ‘ribagorçano’ la hem documentau natres al curso de l’Isàvena, en concreto a Sarradui i a Morens. Tinga-se en cuenta que ya apareix l’an 1904, quan un anònim Nerob va reivindicar al periòdico homònim, *El Ribagorzano*, la redaccion d’un diccionari normativo, si ben desde 1840 existiván denominacions similars coma ‘dialecto de Ribagorza’ u ‘dialecto ribagorzano’ [LATAS ALEGRE 2018: 14 i 18].

aidaran a delimitar i individualizar el domínio lingüístico ribagorçano desde un punto de vista axial, centrau al territori i als suyos locutors, per mor de confeccionar un necesari *Memento Gramatical* que asegure la supervivéncia i transmision d'este valioso patrimònio lingüístico.

2. UNA (POSIBLE) INDIVIDUALIZACION DEL DOMÍNIO LINGÜÍSTICO RIBAGORÇANO

La proposicion d'individualizacion que presentam al llargo d'este apartau ha considerau vint rasgos estructurals —fonètics, morfològicos, lèxicos—, seleccionaus d'un llistau prèvio cercano als cènt rasgos individualizadors, els quals podevan estar compartius u no a occident i a orient. Hem anau desestimat els rasgos seguntes tres factors: 1) un factor de relevància, perque mos interesavan els rasgos més substantivos del sistèma lingüístico; 2) un factor de variacion, perque volevam rasgos que mostrasen la riqueça intèrna del ribagorçano; 3) un factor de posibilitat de comparacion.

Este zaguèr factor é esencial, per quanto mos hem trobau en verdaderas dificultaz pa recabar tota la informacion necesària i comparar-la a occident i a orient. A l'Alt Aragon oriental —no digam al resto de l'Alt Aragon— no sirà possible ya elaborar un atlas lingüístico coma el que ha cartografiau la zona occidental d'Astúrias [D'ANDRÉS 2019]. Tanto la situacion agònica de la llengua coma la despoblacion total d'algunes zonas hue dificultan en extrèm. Per això mos ha caleu acudir a totas las fònts d'informacion disponibles, i per això —hu hem d'advertir— els nòstros mapas no pòden prener-se coma el reflexo exacto de la situacion lingüística actual. Las nòstras fònts d'informacion, en fin, han sito la toponímia, la documentacion medieval, las monografias dialectals, els repertòris lèxicos i, per encima de tot, las sucesivas campanyas d'enquestacion que la Sociedat de Lingüística

Aragonesa ha efectuau entre els ans 2016-2022¹¹.

No obstant, ni las nòstras enquèstas han podeu solventar sèmpre la penúria documental d'algunes zonas. A la metat occidental, la falta d'informacion é notable pa Sèira, Foradada, Bardaixí i Naval; quanto a la metat oriental, els datos son escasos pa Montanui, Bonansa, Sopèira, Areny i El Pònt d'Montanyana¹². Pero, si las modalidaz lingüísticas de las anteriors pobllacions evan de mal conéixer i representar als mapas, las dificultaz resultan pràcticament insalvables pa Lo Grau i Viacamp; en especial, per lo referiu als rasgos n.º 9, 10, 11, 18 i 20. Quan é posible, inferim els datos desde las pobllacions vecinas; quan no hu é, mos decantam per una representacion de compromiso, desvinculada dels rasgos axials que reforçarian las nòstras hipòtesis. En qualquier caso, indicam al nòstro tèxto quina decision hem preneu.

La informacion recabada la hem organizau distribuïnt-la a tres subapartaus: referéncias [REF.], diacronia [DIAC.] i comentari [COM.]. Al primèro, detallam agon hem localizau la informacion que mos ha

¹¹ En el moment d'escriure estas línies, hem enquestau 176 informadors —homes i dònas d'entre 80-100 ans, preferiblement— que procedevan de 70 puntos d'enquèsta distintos. Els municipes visitaus els donam per orden alfàbètic i nomenclatura castellana oficial: Arén, Azanuy-Alins, Benabarre, Beranuy, Capella, Castigaleu, El Grado, Estada, Estadilla, Fonz, Foradada del Toscar, Graus, Hoz y Costean, Isábena, Lascuarre, Laspauïles, Monesma y Cajigar, Olvena, Peralta de Calasanz, Perarrúa, San Esteban de Litera, Santa Liestra y San Quílez, Secastilla, Tolva, Torrelarribera, Valle de Lierp i Viacamp y Litera. Més concretament, els puntos d'enquèsta han estau els que siguen: Abella, Abenòças, Aguilaniu, Aguilar, Alèr, Alins (Las Paüls), Alins (Llitèra), Artasona, Bafallui, Benifònts, Biascas, Calasanz, Calladrons, Calvèra, Castigaleu, Castrosit, Cosculluela, Costea, El Mont de Perarruga, El Solèr, Ena, Esdolomada, Espés, Estada, Estadilla, Fonz, Gabasa, Güel, Isclles, Ixea, Jusèu, La Pòlla, La Pòlla d'El Mont, La Quadreta, Las Farrerias, Lasquarri, Llaguarres, Mèrlli, Monesma, Mont de Ròda, Montfalcó, Morens, Moriello, Nerill, Nocellas, Olvena, Oz, Pardinella, Peralta, Pociello, Pueyo (Graus), Purròi, Quatrecor, Quixigar, Rallui, Ròda, Santaliestra, Santisteve (Isàvena), Santisteve (Llitèra), Sarradui, Secastiella, Suïls, Tolva, Vallabriga, Veranui, Vesians, Vilaplana, Villacarle, Visalibons i Zanui. Totas las enquèstas han estau grabadas. Dinguna institucion aragonesa (política u cultural, pùblica u privada) ha invertiu un solo èuro pa financiar este treball, que no fòse estau possible sinse la companyia i assisténcia d'Asier Bona Zueco, Juan Carlos Bueno Chueca, Xavier Tomás Arias i Jusèp Raül Usón Serrano. A toz ells, moltas gràcies.

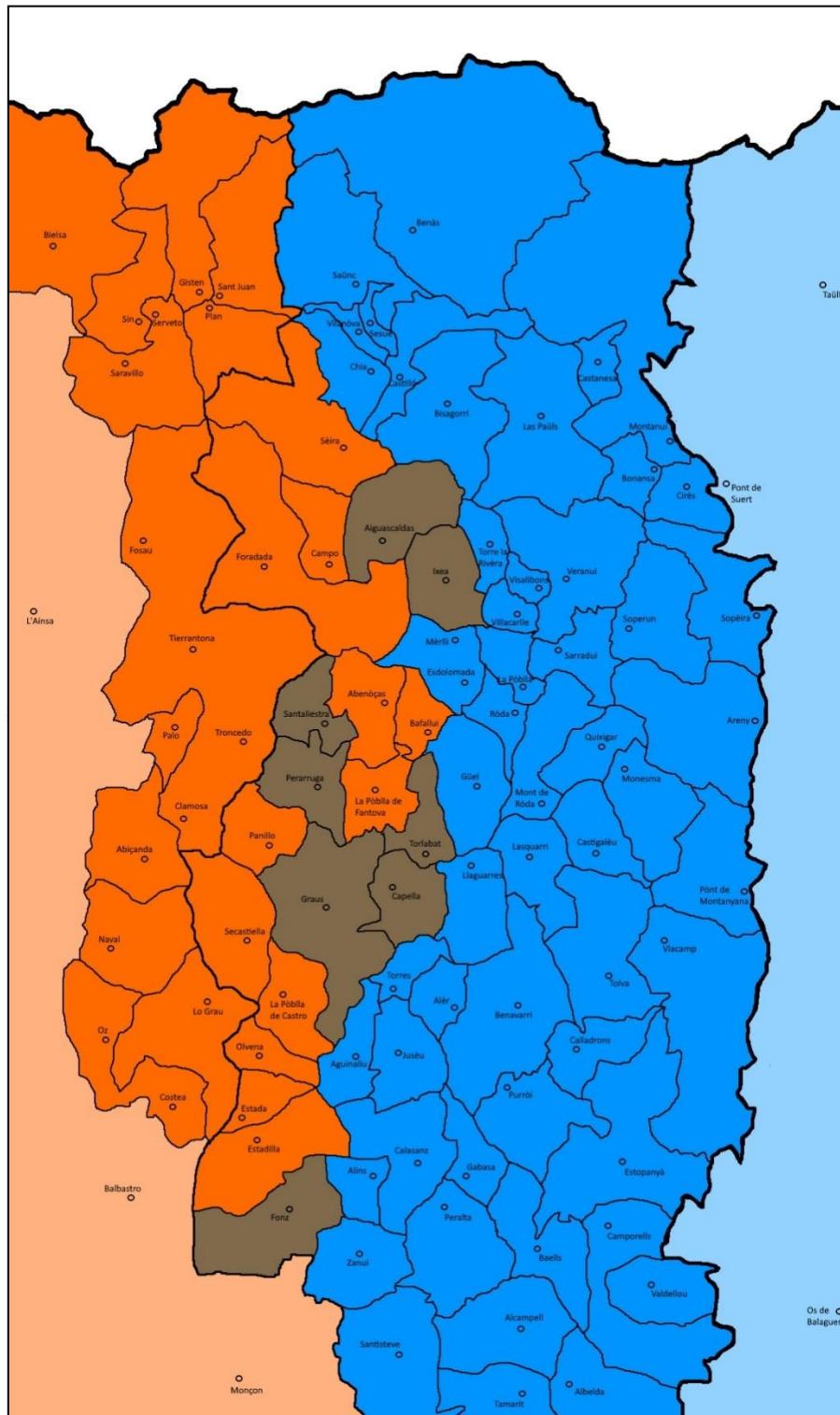
¹² Pa Sèira, hem acudiu a *TR* XVIII, a materials lingüísticos inèdits de Marcos Lorente Hurtado —a qui donam las gràcies—, i a quatre grabacions feitas a Abi pel *Archivo Audiovisual de l'Aragonés*. Sobre Foradada, disponem de *TR* XXIII, de la noveleta de GASQUET CEREZA [2019], i dels datos amablement respondeus per Alberto Gasquet Orradre, filló d'aquell. Toz els rasgos de Bardaixí els hem obteniu del quadernet de *TR* i, sobre tot, d'enquèstas inèditas efectuadas allí per Juan Carloss Bueno Chueca. Naval destaca per una total ausència de materials, si no els poquez recabaus pel infalible SAROÏHANDY [2005: 360-361] i els contenius a un articlio sobre la figura de Privato Cajal a cargo de GRACIA TRELL [2013-2014]. A la metat oriental, tanto els volumens respectivos de *TR* coma la tèsis de ROSÀS REDONDO [2016] mos han suministrat moltos datos pa Areny i El Pònt de Montanyana, que hem combinau en informacion pròpia d'Isclles. Ara ben, l'antigua i desolada ribèra de Cornudèlla hasta Soperun é una absoluta incògnita dialectològica: d'allí només tenim las magras anotacions de HAENSCH [1980]. Bonansa i Montanui comparten el mateix caudal d'informacion: las llibretas inèditas de Jean-Joseph Saroïhandy —transcritas i facilitadas per Xavier Tomás Arias—, els datos de HAENSCH [1958-1959; 1961-1962] i els volumens de *TR*, a lo qual anyadirem, pal caso de Montanui, las nòstras informacions de Benifònts i el qüestionari enviau allí per Josep Calveras Santacana [LATAS ALEGRE 2018: 175-187] —encara que las contestacions de l'informador denotan bella interferència del catalan estàndar. Ben poqueta cosa é ésta, pa una zona de sumo interès dialectològico. En fin, pa Sopèira tenim l'atemporal contribucion d'OLIVA [1906], las enquèstas de l'*ALDC* [localitat n.º 99], i, una atra vez, la onomàstica de *TR* VIII.

permitti d'elaborar el mapa. Al subapartau de diacronia, indagam en l'antigüedad del rasgo que estam considerant, arribant hasta an que la documentacion mos dixa. I al tercèr subapartau, sintetizam la discussio anterior u profundizam en bell aspècto d'interés.

En la informacion ya recabada i analizada, hem confeccionau la cartografia. A la zona estudiada, é habitual que l'Administracion agllutine divèrsas localidaz en un mateix municipio, i moltas de las isogllòsas que hem considerau els travesan pel bell mig —especialment, en els casos dels municipios de Torre la Ribèra, Isàvena, Graus, Capella i Benavarri. Hem considerau oblligatori fragmentar els actuals municipios en els tradicionals tèrmis municipals i donar així una clara perspectiva del traçau d'estas isogllòsas. Pa fèr-hue, hem utilizau plians altimètricos municipals d'escala 1:25.000, elaboraus entre els ans 1900-1930 per la Dirección General del Instituto Geográfico y Catastral.

2.1 Rasgo n.º 1. Distribucion gascònica de la obertura vocàlica

Rasgo n.º 1. Distribucion gascònica de la obertura vocàlica

figu[e]ra

figu[e]ra / figu[ɛ]ra

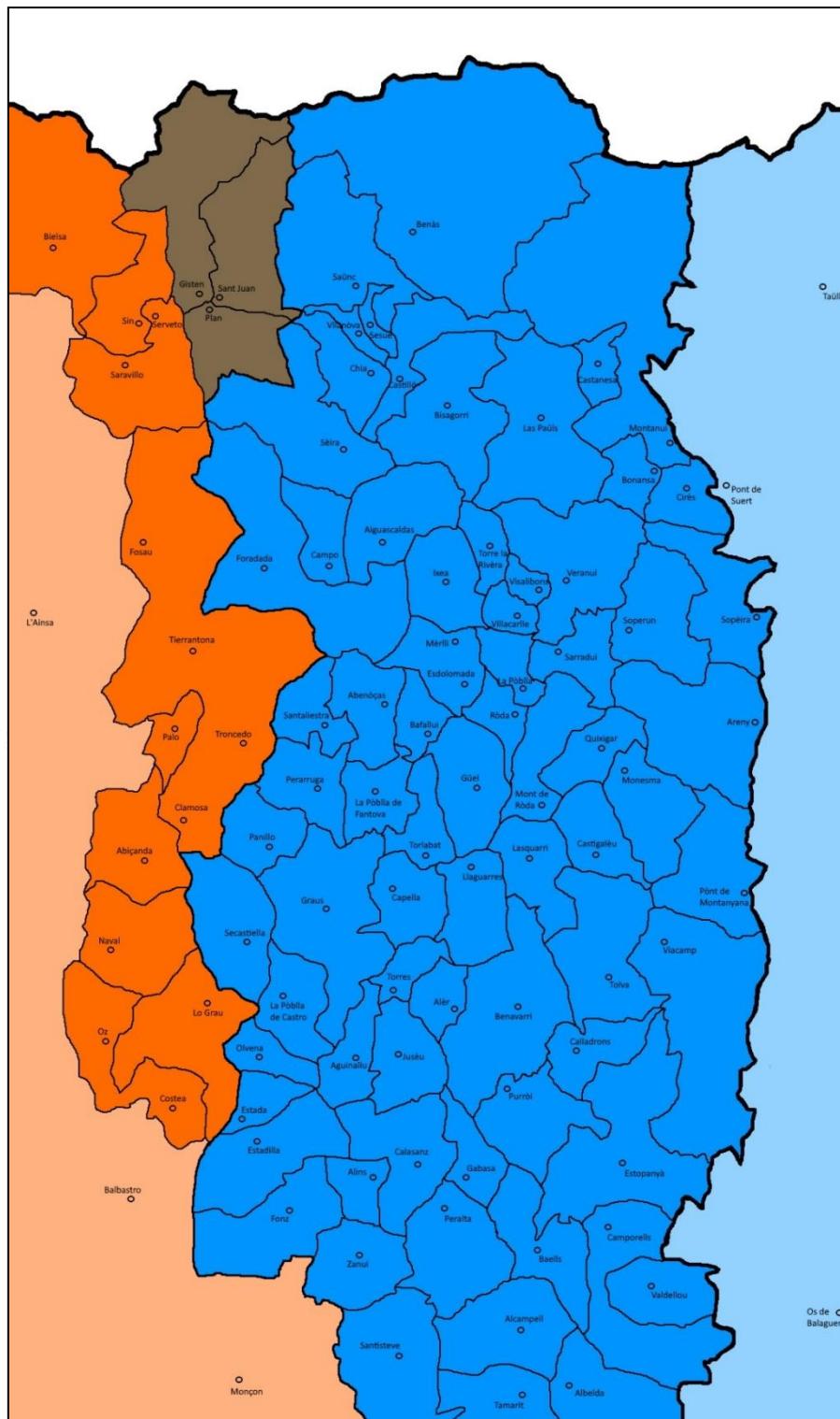
figu[ɛ]ra

[REF.] Pa l'aragonés, se veiga EFA [2021: 8] i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 213-214]; pal ribagorçano i el pallarés, SISTAC I VICÉN [1993: 38]; SISTAC I VICÉN [1998: 62-64]; BEÀ PONS [2016: 61-114]; ROSÀS REDONDO [2016: 71-83]; BUENO CHUECA & SANZ CASASNOVAS [2021: 60-61]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 29]. Per lo referiu a las nòstras enquèstas ribagorçanas, hem anotau casos d'este fenòmeno a Las Paüls, Isclles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Calladrons, Purròi, Ixea, Santaliestra, Aguilar, El Mont de Perarruga, Pociello, El Solèr, La Pòblla d'El Mont, Pueyo de Marguillen, Aguilaniu, Jusèu i Alèr.

[DIAC.] Pareix raçnable pensar que se trata d'un fenòmeno constitutivo, heredau directament —en alguns casos— del vocalismo tònic llatino, tal i coma observa SISTAC I VICÉN [1998: 63] pal pallarés.

[COM.] A diferéncia del ribagorçano, el sistèma vocàlico de l'aragonés no tin suque cinc vocals. Quanto a la distribucion de la obertura vocàlica en ribagorçano, el feit admitiu é que se trata d'un fenòmeno compartiu per gascon, ribagorçano i pallarés, encara que la sua distribucion i vitalitat é irregular, tal i coma resulta normal pa una llengua en avançau estau de diglòsia. En general, el fenòmeno ha resistiu millor a la metat oriental del domínio, i se troba molto més deteriorau a la metat occidental; pero tapòc no é raro trobar locutors aislaus que, a la metat occidental, han conservau pròu íntegro este rasgo.

2.2. Rasgo n.º 2. Adiptongacion no sistemàtica de /ě/ y /ɔ/

Rasgo n.º 2. Adiptongacion no sistemàtica de /ě/ y /ɔ/		
pie(t), cueva	peu, cueva	pèu, còva

[REF.] Pa l'aragonés, se veiga NAGORE LAÍN [2002: 17] i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 216-217]; pal ribagorçano, en general, SISTAC I VICÉN [1993: 45-48]; MASCARAY SIN [1994: 14-15]; ARNAL PURROY [1998: 98-99 i 448]; SAURA RAMI [2003: 48-59]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 29-30]. Per indagacions personals recolectam casos de no diptongacion a Santaliestra, Ixeia, Aguilar, Abenòças, Vesians, El Mont de Perarruga, Ixep, Secastiella, Olvena, Estada, Estadilla, Fonz, La Pòblla d'El Mont, Pueyo, Aguilaniu, Jusèu, Alèr, El Solèr i Bafallui.

[DIAC.] Ya MENÉNDEZ PIDAL [1980: 140-141 i 147-148] va subrayar que la diptongacion de /ě/ i /ö/ eva un rasgo constitutivo de l'aragonés; pus ben, llun de representar una importacion oriental, la no diptongacion d'estas vocals se mòstra coma rasgo constitutivo del ribagorçano desde finals del s. X. Se veiga SANZ CASASNOVAS [2022: 223-224].

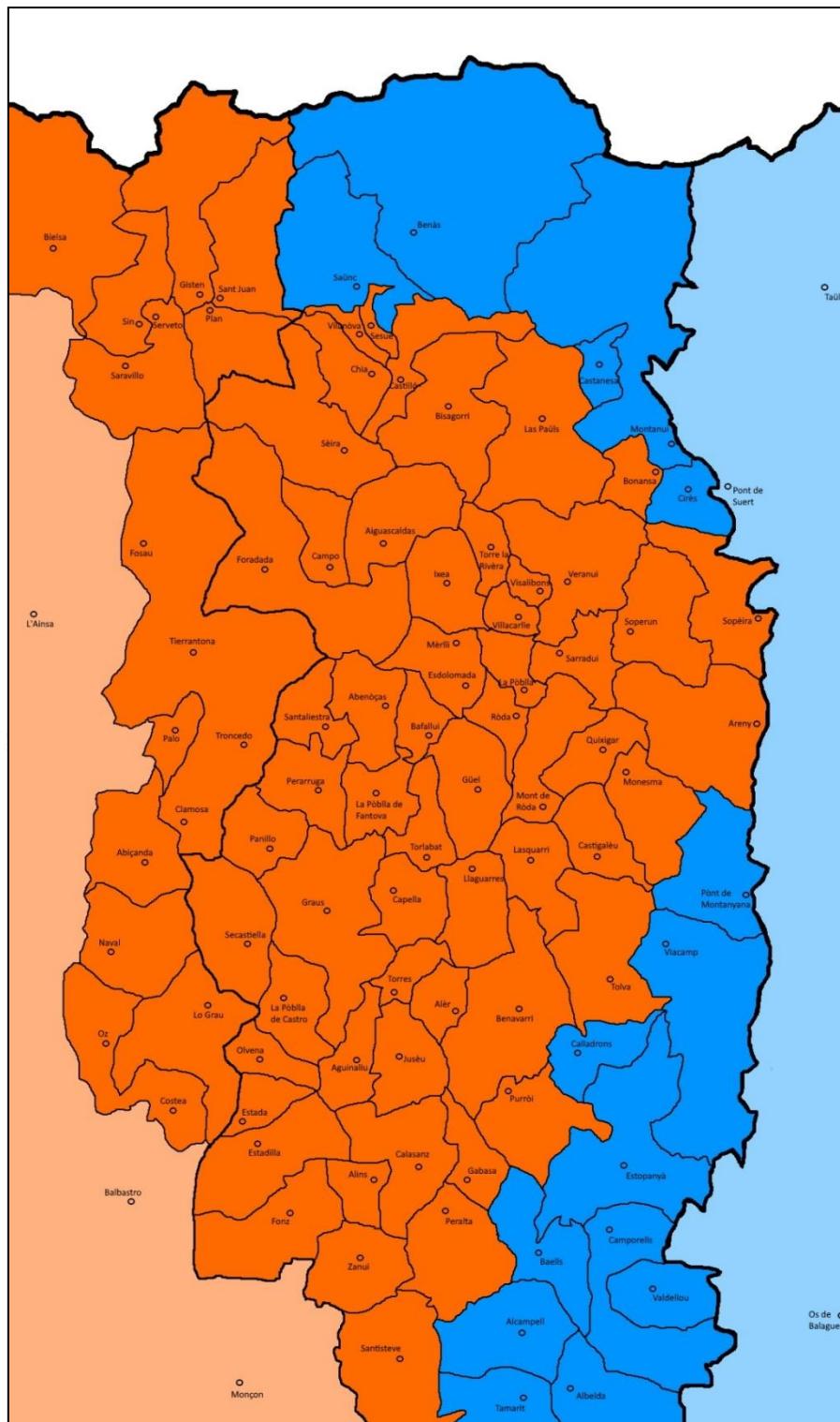
[COM.] El citau rasgo arriba hasta la bella frontèra en Sobrarbe, i penetra enta la vall de Gistau. La intensitat del fenòmeno é variable, de manera que oscila entre percentages del 20 i el 80 a las zonas pa las que esta dinàmica s'ha quantificau sobre qüestionaris lèxicos de divèrsa entitat (vall de Benàs, Baixa Ribagorça occidental, Alta Llitèra). Tanto la hispanística coma la catalanística han recurriu a la diptongacion de /ě/ i /ö/ llatinas a la hora de llevar la frontèra lingüística entre aragonés i catalan a territori ribagorçano. Se trata, seguntes pensam, d'una operacion més ideològica que científica, per quanto el mateix rasgo se poténcia u s'oculta seguntes convinga: el caso de las variedatz lingüísticas del Mezquin, que mòstran diptongacions provençals en *-ia-*, é paradigmàtic. La improcedéncia d'efectuar classificacions lingüísticas atorgant tot el peso a este rasgo la va detectar ya FARO FORTEZA [1993-1994: 253] pal ribagorçano de Santisteve, i aixinas hu hem dito natres tamé a un atro puesto [SANZ CASASNOVAS 2022: 222-223]. En fin, citarem las paraulas de VIEJO FERNÁNDEZ [2003: 79] pal caso de l'asturiano: "Esti últimu enfoque respuende más bien a la tradicional visión dialectalista que se tien d'asturianu y aragonés con rellación al castellán qu'a una clasificación tipolóxica rigorosa que, evidentemente, nun ye de faese depender esclusivamente d'un únicu rasgu fonolóxico, sía la que quier la

so relevancia". Hu repetirem una vez més: la no diptongacion de /ě/ i /ɔ/ llatinas no pòt servir de rabino pa individualizar uns domínios lingüísticos i distorsionar-ne d'atros. La no diptongacion é un fenòmeno compartiu en atros espaces romànics; un fenòmeno, a més a més, constitutivo en ribagorçano —i, per tanto, alieno a qualquier proceso de catalanizacion, pus Catalunya no existiva encara al s. X.

REVISTA DE LA SOCIEDAD DE ESTUDIOS DE LÉNGUA Y LITERATURA

2.3. Rasgo n.º 3. Articulacion [a] de -/a/ + -/n/, -/s/

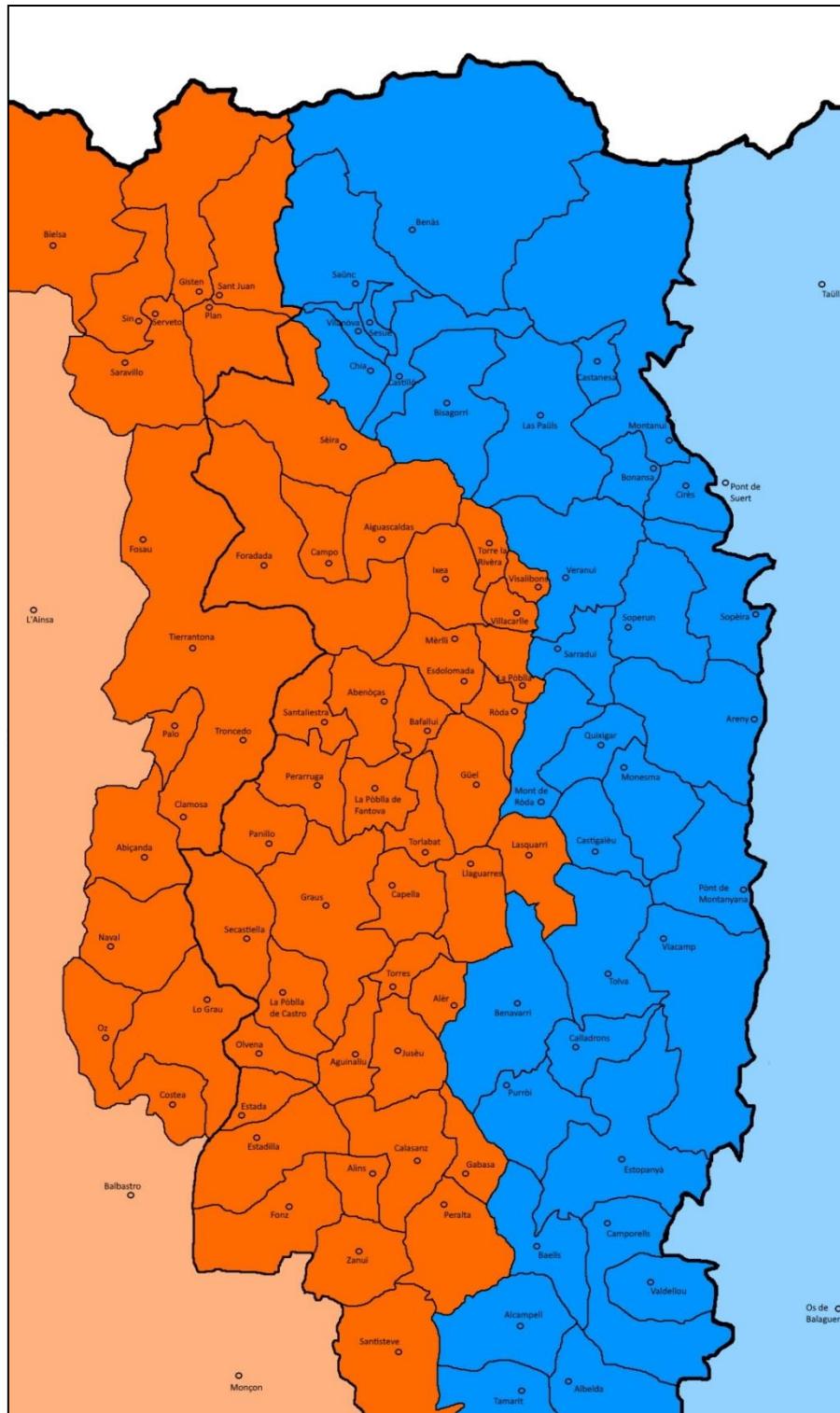
Rasgo n.º 3. Articulacion [a] de -/a/ + -/n/, -/s/ las casas	les cases
---	-----------

[REF.] Pa l'aragonés, remitim a NAGORE LAÍN [2002: 22-23]; EFA [2021: 8 i 76-81] i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 220-221]; pal ribagorçano, consultese HAENSCH [1958-1959: 80c]; SISTAC I VICÉN [1993: 72-73 i 76]; MASCARAY SIN [1994: 23]; ARNAL PURROY [1998: 65]; SAURA RAMI [2003: 28]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 33]. A més a més, natres hem consignau plurals en *-/an/* i en *-/as/* a Las Paüls, Ixea, Moriello, Santaliestra, Abenòças, Bafallui, Quixigar, Monesma, El Mont de Perarruga, El Solèr, Castigalèu, Pociello, Alèr, Tolva, Jusèu i Purròi. A Calladrons, la isogllòsa é la oriental. Las referéncias de fòra del domínio corresponen a GIRALT LATORRE [1999: 72-73], *TR* [XXI: 15; i XXXII: 100-101] i ROSÀS REDONDO [2016: 88].

[DIAC.] Se trata d'un fenòmeno constitutivo, coma tamé hu é el tancament de *-/a/* àtona final característico de l'asturiano central i el catalan, llenguas que el registran desde el s. IX. Hem analizau este asunto a SANZ CASASNOVAS [en prensa].

[COM.] La uniformitat é absoluta a tot el domínio lingüístico ribagorçano, i las úniques excepcions al respecte vinen representadas pels llugars de la metat septentrional de la vall de Benàs (Benàs, Grist, Sarllè, Saünc i Ancills), que en açò marchan a la vòra d'aranés i pallarés. Una atra cosa é que la pronunciacion de la *-/a/* àtona oscile esporàdicament entre [ɛ], [ɔ] i [ə] a determinadas pobllacions de la metat oriental (Isàvena, Alta Llitèra), lo qual no cau pa que els plurals se hi conformen en */a/* per sistèma. Tamé mereix un comentari especial la particular posicion de Viu, llugar adscrito al municipi de Foradada, agor la quarta i la quinta persona del present d'indicativo dels verbs de la primera conjugacion se fan *-[en]*, *-[eθ]* no *-[an]*, *-[aθ]*: *cantem* ‘cantam’, *cantez* ‘cantaz’.

2.4. Rasgo n.º 4. Distincion entre els fonemas [θ] i [s]

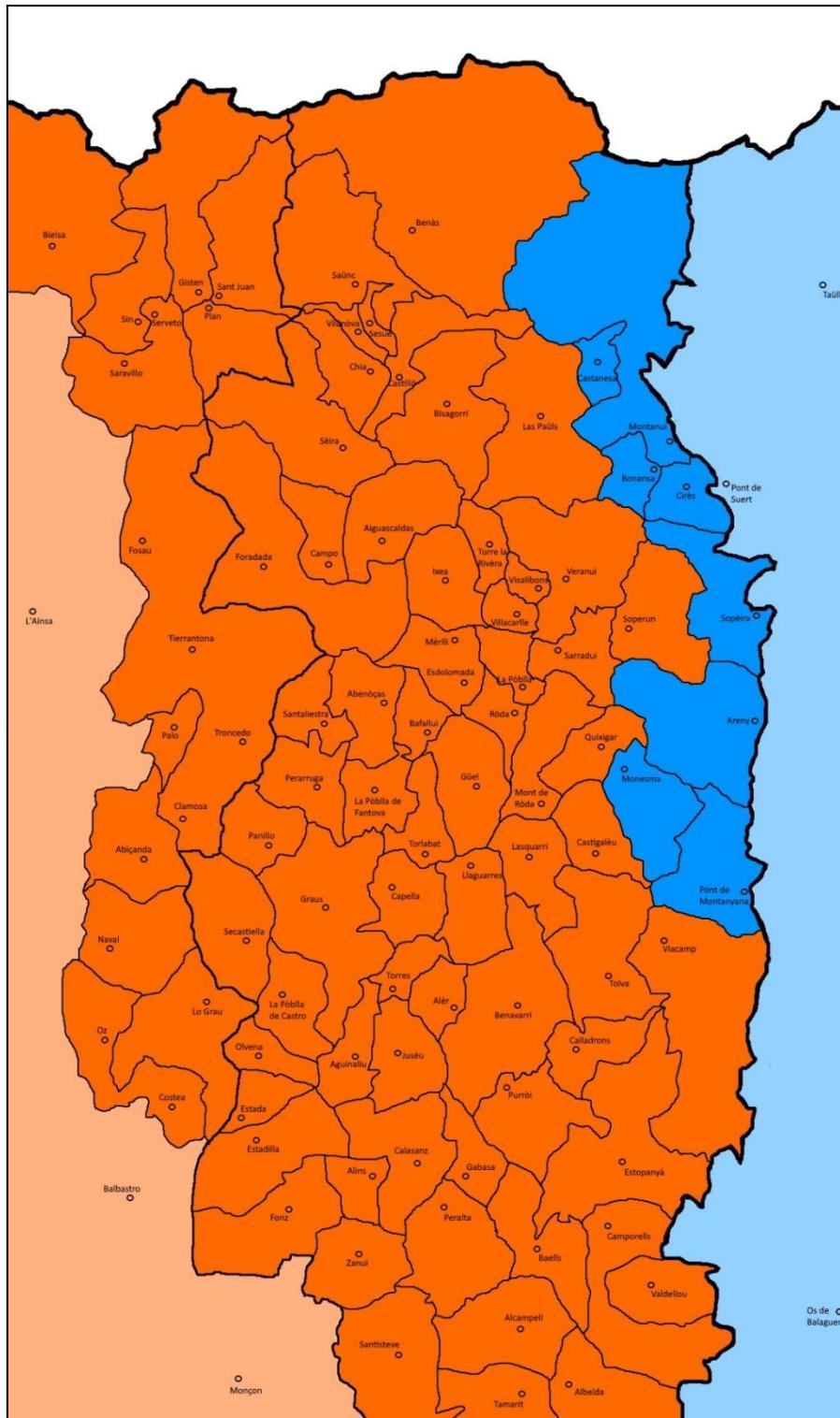
Rasgo n.º 4. Distincion entre els fonemas [θ] i [s]	
ca[θ]ar	ca[s]ar

[REF.] Pa l'aragonés, enviam a EFA [2021: 11-12] i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 214]; pal ribagorçano, *vid.* HAENSCH [1961-1962: 112]; SISTAC I VICÉN [1993: 89 i 93]; MASCARAY SIN [1994: 23]; ARNAL PURROY [1998: 146]; GIRALT LATORRE [1999: 73]; SAURA RAMI [2003: 72]; i SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 30-31]. Hem podeu comprovar personalment l'ausència del fonema [θ] a Las Paüls, Veranui, Sarradui, Mont de Ròda, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Tolva, Calladrons i Purròi.

[DIAC.] El resultau apico-alveolar sordo pa la consonant llatina /k/ seguida de las vocals /e/, /i/, així coma pal grupo afin -tj-, se documenta en ribagorçano desde metat del s. X, seguntes pòt veder-se a SAURA RAMI & BUENO CHUECA [2019: 2010]. La confusion é general als manuscritos de Las Paüls (1546-1667). Las pastoradas de Vesians, Benavènt i Capella, que datan dels ss. XVIII i XIX, brindan encara alguns casos de confusion entre els fonemas [θ] i [s]: *bestieça, caçuelas, calças, carbaça, carnuç, nobleça, palluç, tiçonet*, agon grafiam <ç> el fonema [s].

[COM.] Al ribagorçano actual hi coexisten variedaz que distinguen els fonemas [θ] i [s] en variedaz que els confonen, a la manera de lo que ocurre en atros romanços coma el gallego u el pròpio castellano. Avui dia, la solucion mayoritària é la distincion d'aqueixos fonemas; ara ben, la confusion deveva d'estar general en ribagorçano, antes que el castellano no irradiaseixa ixia distincion a partir del s. XIV [PENNY 2004: 602-606]. Lo anterior hue corroboran els datos que tenim sobre diacronia de la llengua, pero tamé els fòsils lingüísticos del tipo *caceròla* [kase'ròla] (general), *santapiga* ‘miriàpodo’ (< *CENTIPÉDIA) (Fonz), i ultracorreccions divèrsas: *ací* [a'θi] (< *ECCE HÍC), *açò* [a'θɔ] (< *ECCE HÓC), *cèrp* (< SÉRPE), *mezclar* (< *MÍSCULARE) —potser tamé *tròz* i *zapò*. En general, se veiga ARNAL PURROY [1998: 147]. A més a més, hem observau que la presion del castellano està relegant la confusion dels fonemas [θ] i [s] a alguns llugars de l'Isàvena an que ésta eva la solucion patrimonial, coma Sarradui, Bascas i Pardinella.

2.5. Rasgo n.º 5. Articulacion sorda de [s]

Rasgo n.º 5. Articulacion sorda de [s]

ca[s]a

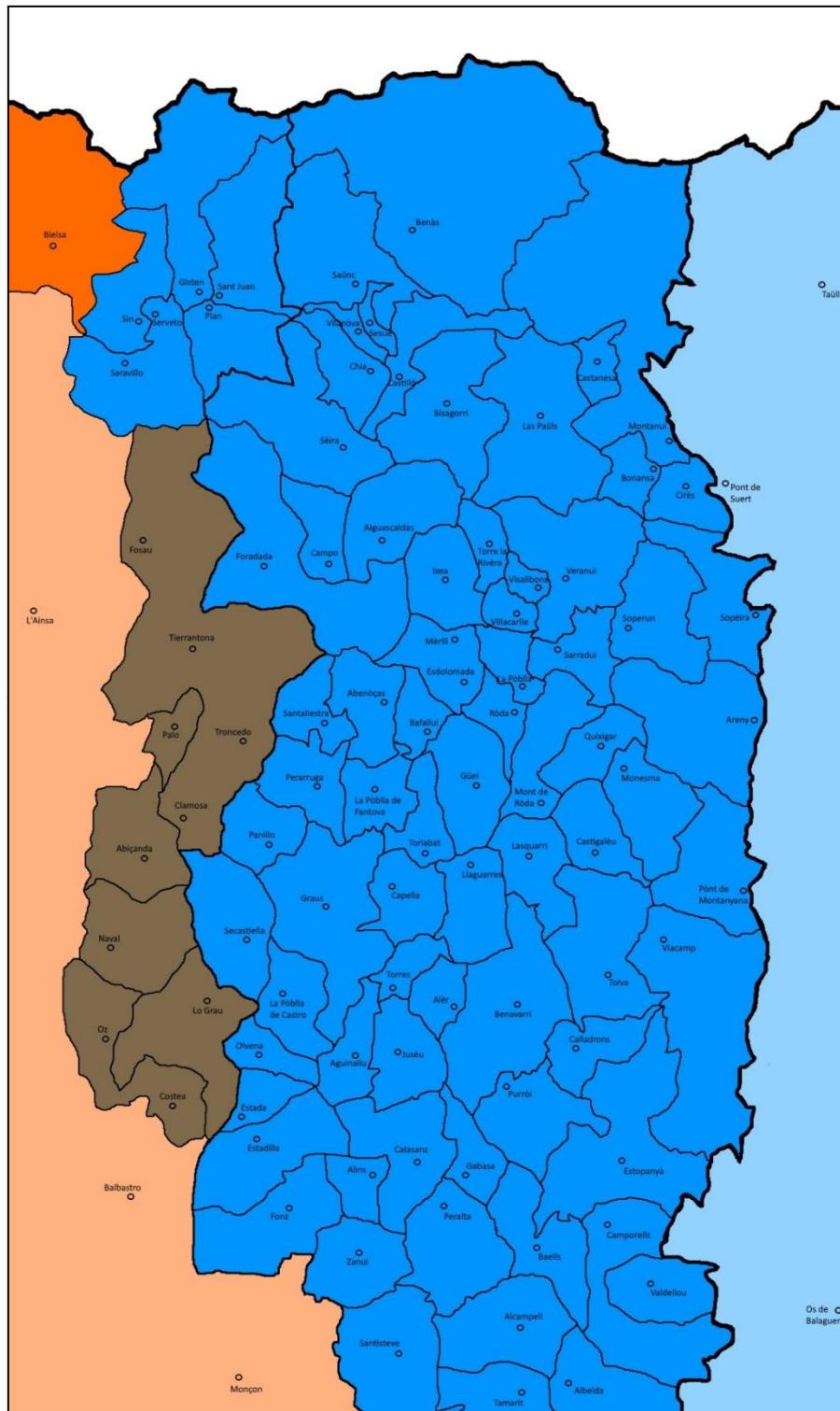
ca[z]a

[REF.] Pa l'aragonés, considere-se EFA [2021: 12]; pal ribagorçano, en general, GRIERA [1965: 55]; i, més concretament, HAENSCH [1958-1959: 109]; SISTAC I VICÉN [1993: 89 i 93]; ARNAL PURROY [1998: 150]; i SAURA RAMI [2003: 72]. Fòra del domíni, se veigan las precisions de *TR* [XXI: 14] i ROSÀS REDONDO [2016: 136]. Natres hem constatau l'absoluta inexisténcia de /s/ sonora a tot el curso de l'Isàvena, desde Las Paüls hasta Capella; tamé a Quixigar —a diferéncia de Monesma, agon articulan [z]—, Castigalèu, Tolva, Calladrons i Purròi.

[DIAC.] COROMINES [1972 I: 213] conjectura que el fonema [z] poria haver-se tornau sordo en aragonés dimpués del s. XIII. Quanto al ribagorçano, la toponímia de llugars coma Veranui, Sarradui, Quixigar, Benavarri i Peralta desvela la existéncia d'un antiguo fonema [z] que, a tenor de Terrado, va dèure de simplificar-se en època baixo-medieval [*TR* XXI: 14].

[COM.] El fonema [z] concurre a Nerill, Senyiu, Bonansa, Betesa, Cornudèlla, Monesma, Berganui, Montanyana i Llitirà —pero no Viacamp—. Al resto del territori, l'único fonema que avui existe é [s], en consonància en l'aragonés i el valenciano *apitxat*.

2.6. Rasgo n.º 6. Sonorizacion de las consonants oclusivas intervocàlicas /p/, /t/, /k/

Rasgo n.º 6. Sonorizacion de las consonants oclusivas intervocàlicas /p/, /t/, /k/

crapa

crapa / craba

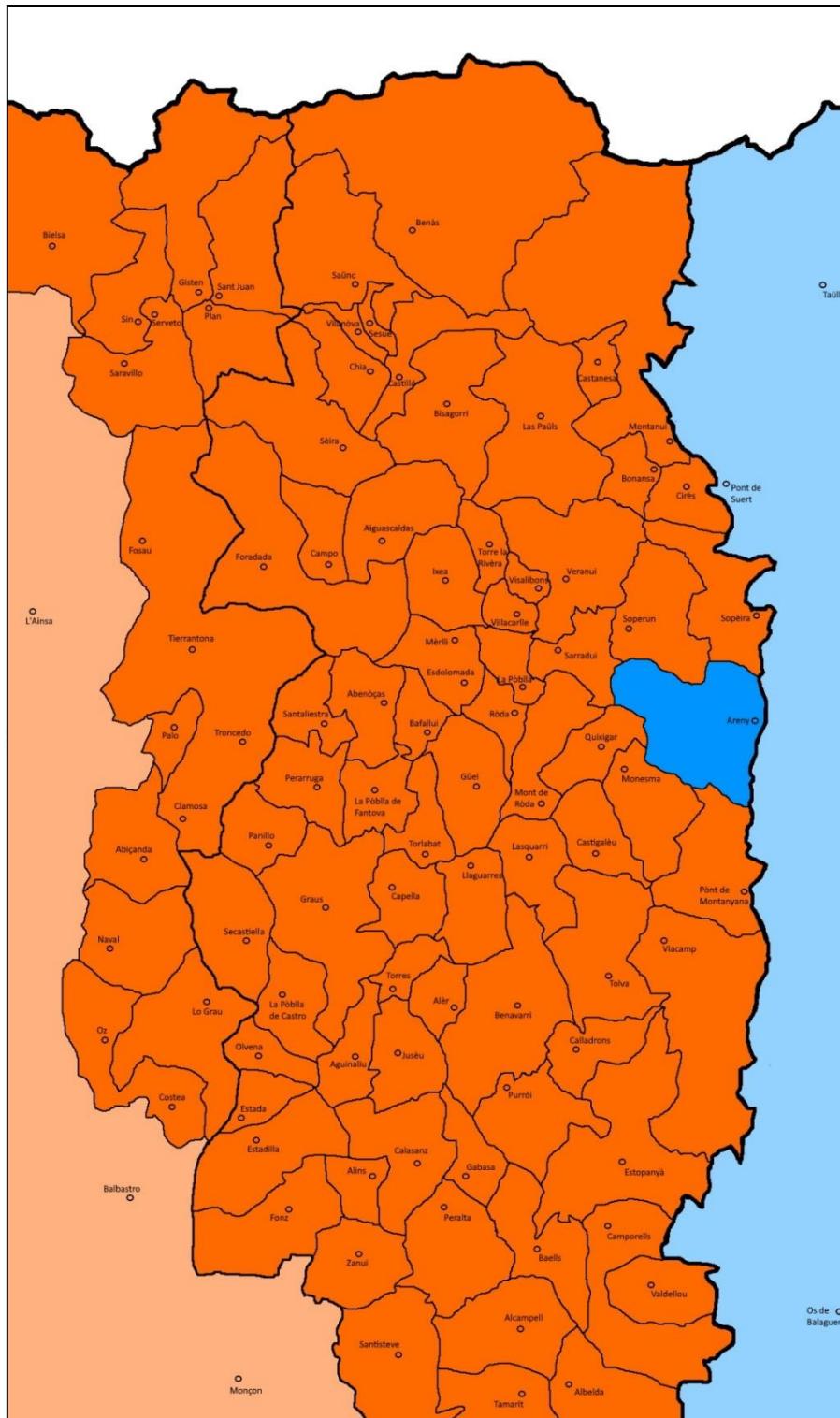
craba

[REF.] Pa l'aragonés, resulta fundamental l'estúdio, ya clàssico, d'ELCOCK [2005]; se veiga tamé NAGORE LAÍN [2002: 19-20]; GUILLÉN & ROMANOS [2010: 18]; i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 223-224]. Quanto al ribagorçano, acuda-se a HAENSCH [1958-1959: 116]; ARNAL PURROY [1998: 125-126]; SAURA RAMI [2003: 84-86]; i MASCARAY SIN [2013: 121]. A l'igual que SAROÏHANDY [2005: 311, 360, 399, 403-404] i ROMANOS HERNANDO & SÁNCHEZ PITARCH [1999: 20] van percibir a La Fueva i Naval, natres hem anotau alternància de solucions al Somontano de Sobrarbe, concretament a Oz, Costea i Ena. Quanto a las nòstras enquèstas a Ribagorça i La Llitèra, la sonorizacion d'oclusivas é general.

[DIAC.] I no només é general, sino que tamé é constitutiva. En efècto, el llatin tardano de la documentacion de Ribagorça manifèsta casos de sonorizacion desde finals del s. X —tal i coma observam a SANZ CASASNOVAS [en prensa]—. I ixa é tamé la solucion que se registra de manera masiva a la toponímia ribagorçana [TERRADO PABLO 2002: 55-56; SAURA RAMI 2018: 2200]. En este sentiu, afirmacions coma las llançadas per BENÍTEZ MARCO & LATAS ALEGRE [2022: 168-169] —els quals pareixen sugerir que la conservacion d'oclusivas eva un rasgo pròprio del ribagorçano del s. XVIII— no pòden sostenir-se brenca, si no é desde la errònia identificacion entre llengua viva i gènero teatral —de personages codificaus i estereotipaus coma el rabadan—, i desde el desconeiximent més absoluto de la fonètica històrica ribagorçana.

[COM.] En resumen: la sonorizacion d'oclusivas intervocàlicas é general i constitutiva a Ribagorça, é quasi de tot regular a Gistau, i pugna en la conservacion a La Fueva i el Somontano de Sobrarbe. En éste, coma en atros rasgos, el ribagorçano se distància de l'aragonés, i hu fa desde una època ben antigua.

2.7. Rasgo n.º 7. Articulacion [tʃ] de /g/ i /j/

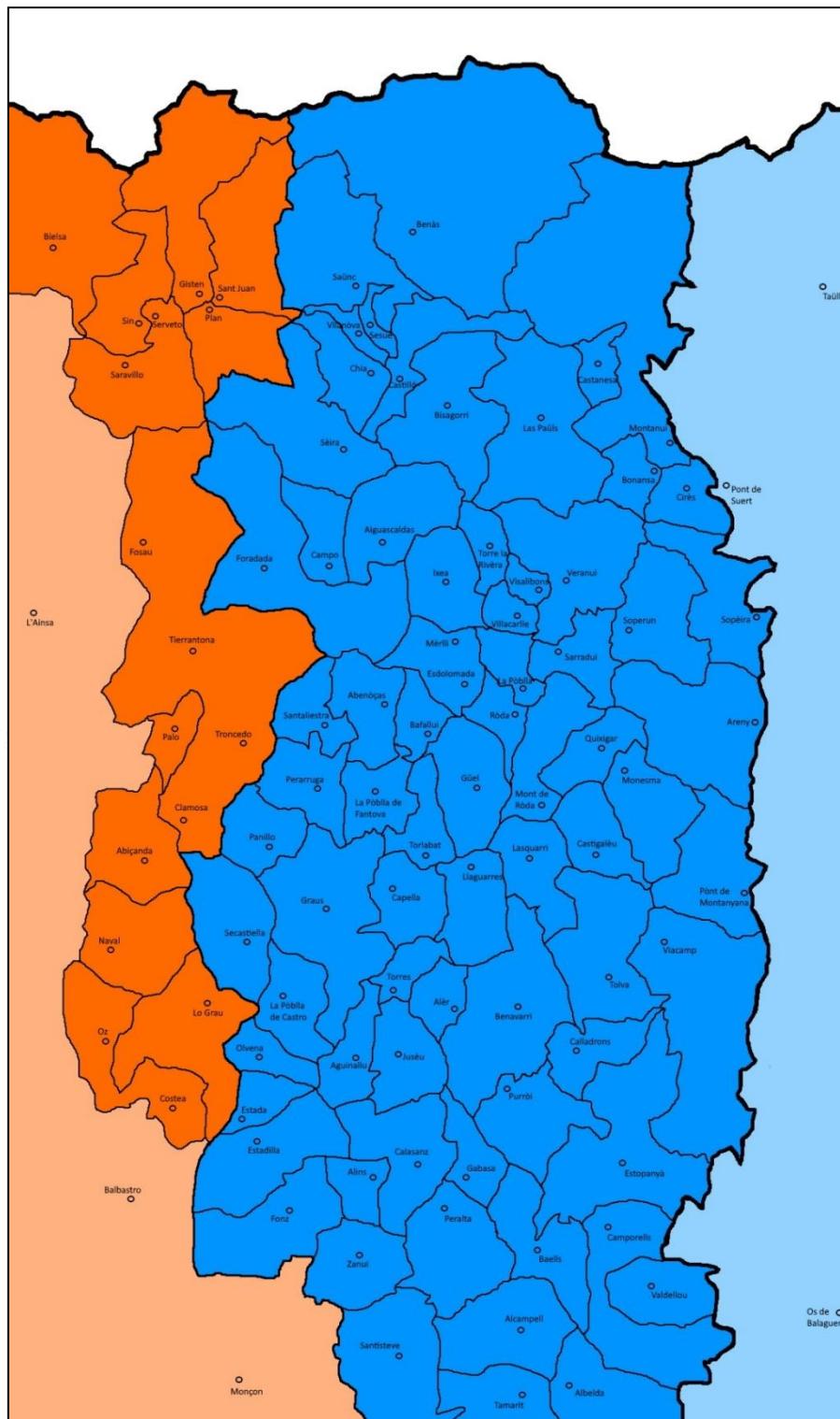
Rasgo n.º 7. Articulacion [tʃ] de /g/ i /j/	
[tʃ]ent	[dʒ]ent

[REF.] Pa l'aragonés, se veiga NAGORE LAÍN [2002: 19] i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 222]; quanto al ribagorçano, é pròu en el mapa de Ramón Sistac i Vicén conteniu a ROSÀS REDONDO [2016: 136].

[DIAC.] No disponem, per ara, de datos definitivos sobre la cronología d'este particular, sino únicament d'aproximacions preliminars. Entre els ss. X i XI, la documentación medieval de Ribagorça, coma l'aragonesa, sòl recurrir a una grafia <g>, que poria representar un fonema [dʒ] seguntes va sugerir MENÉNDEZ PIDAL [1980: 48-49 i 243]. Als manuscritos de Las Paüls, la mateixa grafia sirve pa representar un fonema [ʃ]: a. 1552, *gabago* ‘gabacho’ [MLP 161]; pero tamé hi localizam las grafias <j> i <ch> pal fonema [ʃ]: a. 1595, *jomenera* [MLP 468]; a. 1597, *meche* [MLP 510]; a. 1597, *Gorgi del Parache* [MLP 495]; a. 1664, *dimenche* [MLP 1307]. Per tot lo anterior, podem suponre que el paso [dʒ] > [ʃ] existiva a finals del s. XVI a l'Alta Ribagorça. I el fenòmeno, si atorgam credibilitat a un protocolo notarial de Uesca datau l'an 1488, poria tinre una antigüedad mayor a l'Alt Aragon: a. 1488, *meche* [BENEDICTO GRACIA 2008: n.º 19]. Esta conjetura aniria en la línia de lo que ya sabem pa València, agon la documentación escrita dixa filtrar este fenòmeno desde principes del s. XV [COLÓN 1999].

[COM.] Observam al mapa que l'articulacion [ʃ] é general avui a tot l'Alt Aragon, sacau que a Areny, agon ROSÀS REDONDO [2016: 157] hi detecta convivència dels fonemas [ʃ], [dʒ] i [ʒ], este último potser per presion del catalan estàndar. Aragonés i ribagorçano, per tanto, van de la man en este rasgo.

2.8. Rasgo n.º 8. Palatalización de /l/ en cualquier posición

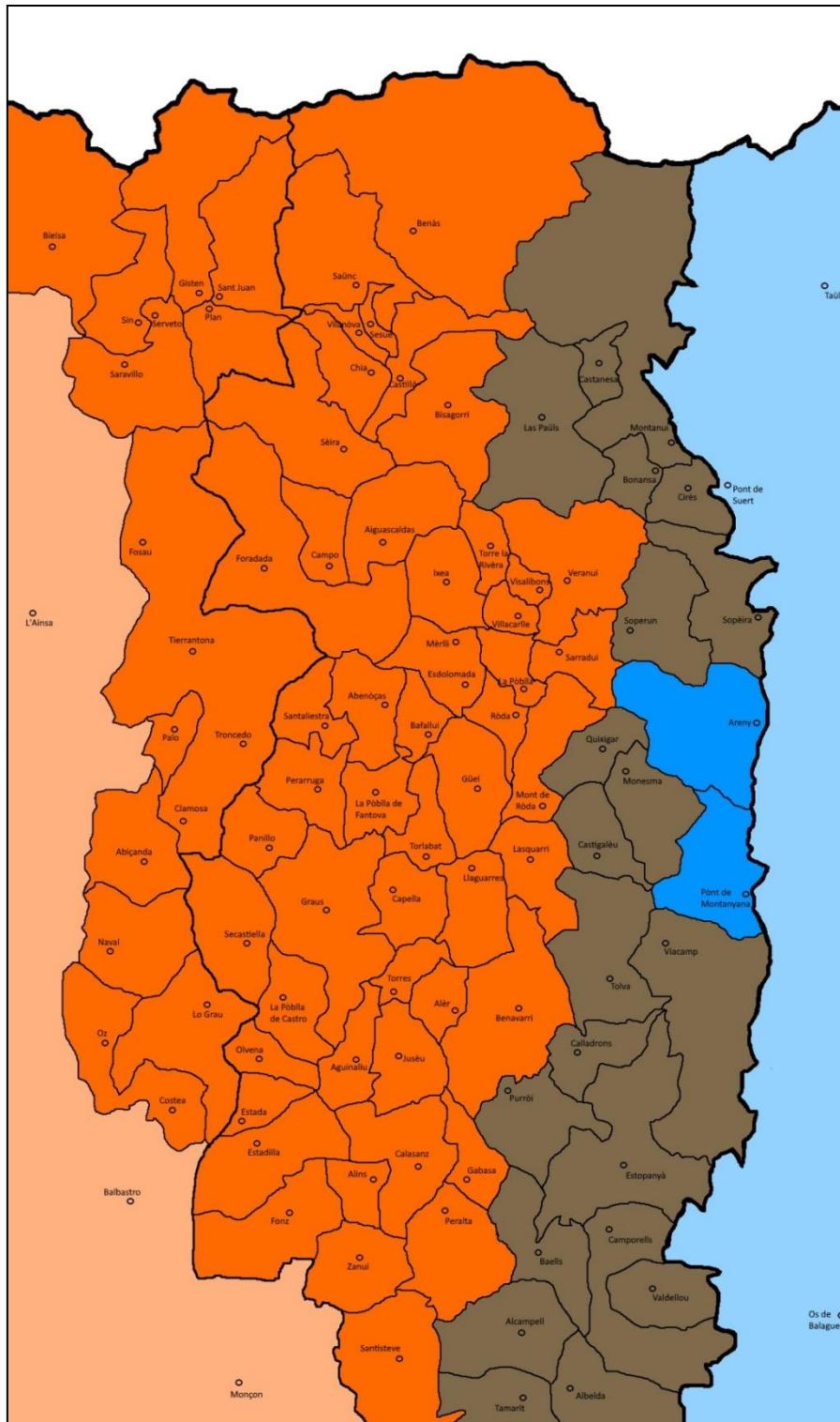
Rasgo n.º 8. Palatalización de /l/ en cualquier posición	
p[ł]anta	p[λ]anta

[REF.] Se trata d'un rasgo prototípicament ribagorçano, projectau cap a la Ribagorça pallaresa i las pobllacions meridionals de la Ribèra: tan é així, que ni NAGORE LAÍN [2002: 21] el considera a la hora de caracterizar l'aragonés, llengua en la que els filòlogos sòlen integrar el ribagorçano occidental. Resulta superficial enumerar toz els datos, tanto onomàsticos coma lèxicos, dels quals disponem sobre este fenòmeno: en general, se veiga HAENSCH [1958-1959: 113-114]; MASCARAY SIN [1994: 14]; ARNAL PURROY [1998: 191-196 i 454-455]; SAURA RAMI [2003: 78-79 i 80-82]; i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 223]. Natres el hem documentau a totas las localidatz ribagorçanas enquestadas.

[DIAC.] TERRADO PABLO [2020: 60] pènsa que la cronologia d'este fenòmeno é visigòtica. I lo cierto é que un original extrayeu del monastèri visigodo de Santa Maria d'Asan poria confirmar esta hipòtesis, de no considerar que el testimònio refllexa una mèra confusion de consonants a favor de la geminada: a. 522, *dupplam* [TOMÁS FACI & MARTÍN-IGLESIAS 2017: 278, 1. 47]. Pero, a falta d'una masa documental pròu voluminosa pa ixa època, podem asegurar que el fenòmeno apareix en la documentacion ribagorçana dels ss. X-XI, en consonància en la palatalizacion de /l/ inicial coneixeda pel asturiano i el catalan [SAURA RAMI 2017: 723-724; SANZ CASASNOVAS 2022: 224-225; SANZ CASASNOVAS en prensa]. Més encara: continua filtrant-se en la documentacion ribagorçana dels ss. XI-XIV; posteriorment, en els manuscritos de Las Paüls; i incllusio la localizam en alguns padrons de riqueça del s. XIX, redactaus de tot en castellano —Las Paüls, Castigalèu, Gabasa.

[COM.] En l'actualitat, é habitual sentir una articulacion iodizada de la palatalizacion dels grupos llatins: [j] *versus* [ʎ]. Esta articulacion no pòt desvincular-se de la presion exerceda per castellano i catalan estàndar, presion que tot sovent vin accompanyada de la despalatalizacion de las formas patrimoniais. Pretenre que este rasgo capital de la fonètica ribagorçana està reculant per deferéncia enta l'interlocutor u per dificultaz d'articulacion —coma Francino Pinasa i Feixa Pàmpols insinuan al ragonar de la modalitat de Bonansa [TR XXXII: 99]— impllica ocultar un proceso de gllotofàgia.

2.9. Rasgo n.º 9. Palatalización del grupo -ty- i -ci-

Rasgo n.º 9. Palatalización del grupo -ty- i -ci-		
cocina, tiço(n)	cunya, tiçó	cunya, tió

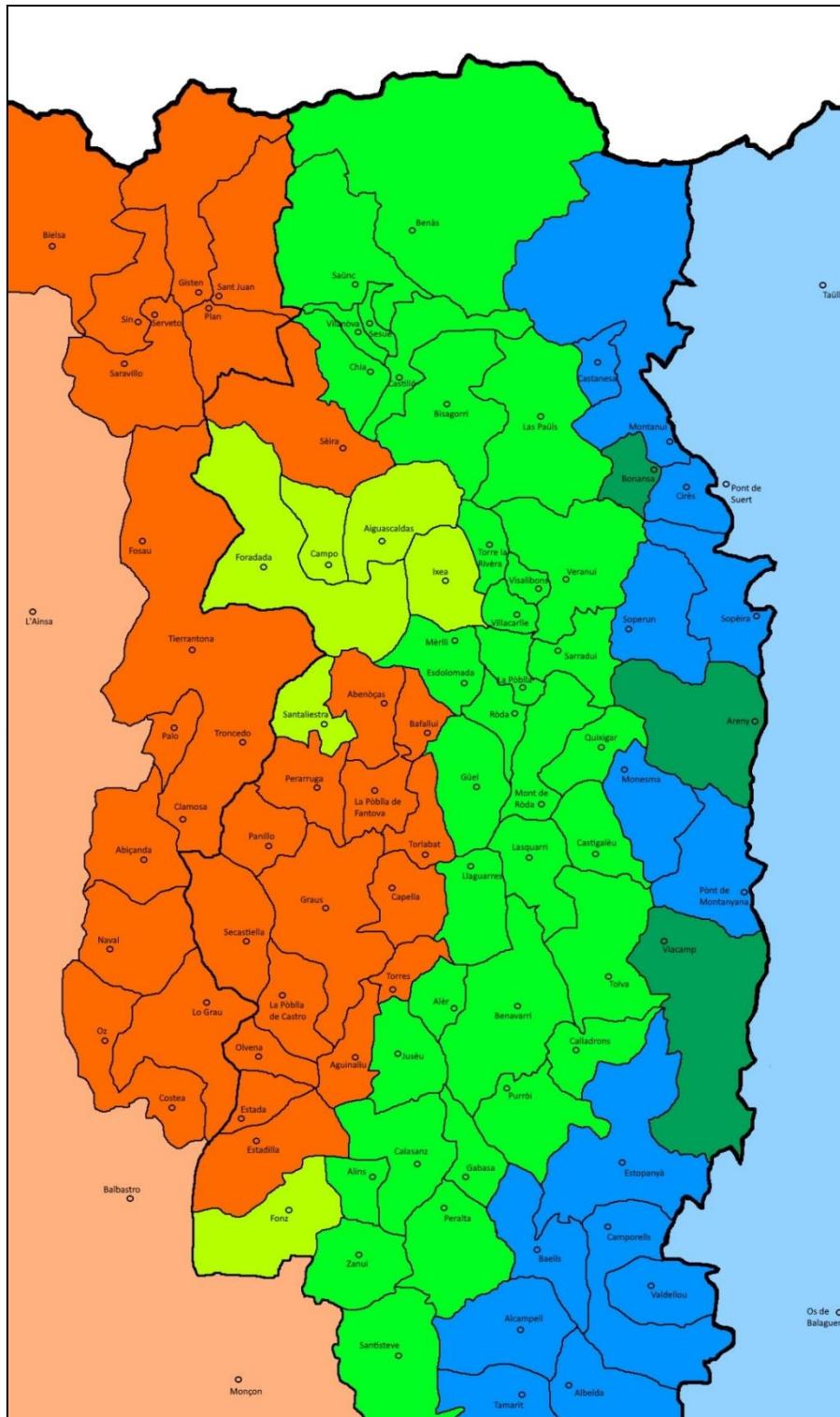
[REF.] Pa l'aragonés, se veiga BADÍA I MARGARIT [2015: 338 i 344]; MOTT [1989: 111-112]; ROMANOS HERNANDO & SÁNCHEZ PITARCH [1999: 55, 142]; TOMÁS ARIAS [1999: 304 i 264-265]; i GRACIA TRELL [2013-2014: 62 i 65]; pal ribagorçano, remitim a SAURA RAMI [2003: 99-100]; ARNAL PURROY [2007: 74, 182 i 192]; i MASCARAY SIN [2013: 327, 346 i 361]. La dificultat a la hora de traçar esta isogllòsa vin de la part més oriental, agon pugnan formes palatalizadas i no palatalizadas. En particular, a estas pobllacions sòlen alternar *tiçon* ~ *tiçó* i *vecino* ~ *vecí* en formes coma *cunya* ~ *cuina* i *sagó* ~ *saó*. Se veiga al respècto HAENSCH [1961-1962: 141 i 149]; ALDC [II: nnº. 283 i 305]; TR [XXIX: 169]; i GIRALT LATORRE [2018: 74, 155, 439, 481 i 512]. Natzres hem comprovau l'alternància citada als llugars d'Iscles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Tolva, Calladrons i Purròi. No tenim evidéncias pa Areny ni Pònt de Montanyana, i per això hem determinau de representar-los coma afins al catalan estàndar; no obstant, i a juzgar pels datos disponibles, pareix que algunes evolucions palatalizadas i dentalizadas —tratament éste afin al gascon— alcançavan al pallarés [DCVB s.v. *tió*; TLPCC III: 435, n. 23, *estaldí*].

[DIAC.] El llatin tardano de Ribagorça proporciona numerosos casos de palatalizacion del grupo *-ty-*, si ben en contèxtos distintos als que hem enumerau més adalt [SANZ CASASNOVAS, en prensa]: *tercia*, *porcionem*, *consecrationis*, *dedicacionis*... Pero, contrariament a la solucion modèrna majoritària, hi ha desaparicion del grupo als documents de Ribagorça producius en vulgar en el s. XIII, per més que estos documents no refllexan ben ben el llenguage de la època: Ovarra, a. 1290, *plaible* [CDO 186]; Benavarri, a. 1295, *raó* [RIB. 72]; Sarradui, a. 1295, *raon*, *veyns* [CDO 187]. Esta dinàmica oriental continua registrantse entre els ss. XIV-XVII. Així, al plleito del guiage de Ribagorça, que é dels ans 1316-1319: *coyna* [PGGR f. 64v]; pero *plaers* [PGGR f. 81v] ~ *plaçer* [PGGR f. 55v]; *rahon* [PGGR f. 10v] ~ *raçon* [PGGR f. 7r]; *vehyn* [PGGR f. 78r] ~ *veçino* [PGGR f. 48v]. Tamé als protocolos notariaus de Ròda, del s. XV, hie trobam *raon* [GIRALT LATORRE & MORET OLIVER 2021: 236]. I, per supuesto, als manuscritos de Las Paüls, redactaus entre els ss. XVI-XVII: a. 1548, *prear* [MLP 30]; a. 1579, *cuynar* [MLP 49]; a. 1549,

rahó [MLP 73]; a. 1552, *plaer* [MLP 169]; a. 1552, *sircobeyns* [MLP 168]; a. 1580, *rayms* [MLP 67]; a. 1659, *loir* [MLP 1217]... No obstant, estos manuscritos tamé suministran alguns casos de solucion palatalizada: a. 1549, *plazer* [MLP 61]; a. 1550, *besino* [MLP 105] —este zaguero, per cierto, en bòna mira de concurréncias junto al plural *besins* i al derivau *besinal*.

[COM.] Encara que la solucion mayoritària en ribagorçano siga avui la palatalizacion dels grupos *-ty-*, *-ci-*, resulta evident que, per lo menos a l'Alta Ribagorça i la metat oriental del domíni, hi existen algunas evolucions que s'apartan de las dinàmicas generals del ribagorçano. Estas excepcions, en tot caso minoritàrias, son de mal expllicar. Algunas potser van vinre introducidas per la documentacion notarial —*ragon*— u pels intercàmbios comercials —*cunya ~ cuina*—; pero atras —*aplleret*, *ragonar*, *raïm*, *saó*— integran un lèxico patrimonial i cotidiano, al mateix nivell que *tiçon ~ tiçó*. A més a més, si admitim que el llenguage notarial va tinre pròu capacitat coma pa modificar rasgos estructurals de la llengua ragonada dia a dia, per qué un tèrmi jurídico coma *veí* no va penetrar i imponer-se en la oralitat? Lo més sencillo, credem, é considerar que l'ampollo espase lingüístico compreneu entre Ribagorça i Gerona va debatir-se entre dòs solucions pals grupos *-ty-*, *-ci-*, i que la incidéncia de factors divèrsos als múltiples territoris d'ixe espase —moviments demogràfics, predomínio del mèdio urbano, actitud de las elites cap al vulgar, imposicion d'un modèle de llengua cancellerèsca— va reforçar i expandir una de las dòs tendéncias.

2.10. Rasgo n.º 10. Vocal + -rn > -rt

Rasgo n.º 10. Vocal + -rn > -rt

-rno

-rt (ant.)

-rt

rt (ant.)

-rn

[REF.] Sobre els derivaus occidentals del llatin FŪRNU i HIBĒRNU, en general, remitim a NAGORE LAÍN [2002: 18]; i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 218]. Més concretament, veiga-se BADÍA I MARGARIT [2015: 281]; MOTT [1989: 117 i 173]; ROMANOS HERNANDO & SÁNCHEZ PITARCH [1999: 96 i 102]; TOMÁS ARIAS [1999: 251 i 259]; i SAROÏHANDY [2005: 361]. Natres vam documentar *forno* a Costea, ya al Somontano de Sobrarbe. Els resultaus axials son *fórt* i *hivèrt*: seguim a HAENSCH [1961-1962: 156 i 225]; SISTAC I VICÉN [1993: 250]; SAURA RAMI [2003: 105-106]; i SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 32]. Els hem apuntau igualment a Nerill, a tot el curso alt de l'Isàvena entre Las Paüls i Sarradui, a Isclles, a Quixigar —pero no a Monesma, an que hem sentiu *forn* i *hivèrn*—, a Castigalèu, a Tolva, a Calladrons, a Purròi, a Alèr i a Jusèu. Antiguament, estas solucions axials devevan de tinre una extension mayor. A la metat occidental del domíni, natres hem obteniu *hivèrt* coma vèu extinta: així, a Moriello, Santaliestra i Fonz, datos que van en la línia del *fórt* que mos van donar coma arcaísmo a Ixea, i que GRIERA [1914: 102] va consignar a Campo. Son solucions que tamé se documentan a la vall de Bardaixí. A la metat oriental de Ribagorça, destacarem els topònimos *Fórt de la Calç*, de Bíbils i Finestres [TR XXXII i XXIX: 200 i 91], i el *michort* del *Llibre del manifest d'Areny*, datau de l'an 1535 [FRANCINO PINASA 2018]. En fin, las solucions orientals son *forn* i *hivern*, i sobre ellas pòt vederse l'ALDC [II: n.º 220] —pa Senet, Sopèira i Estanya— i GIRALT LATORRE [2018: 146, 246, 264, 273 i 280] —pa La Llitèra.

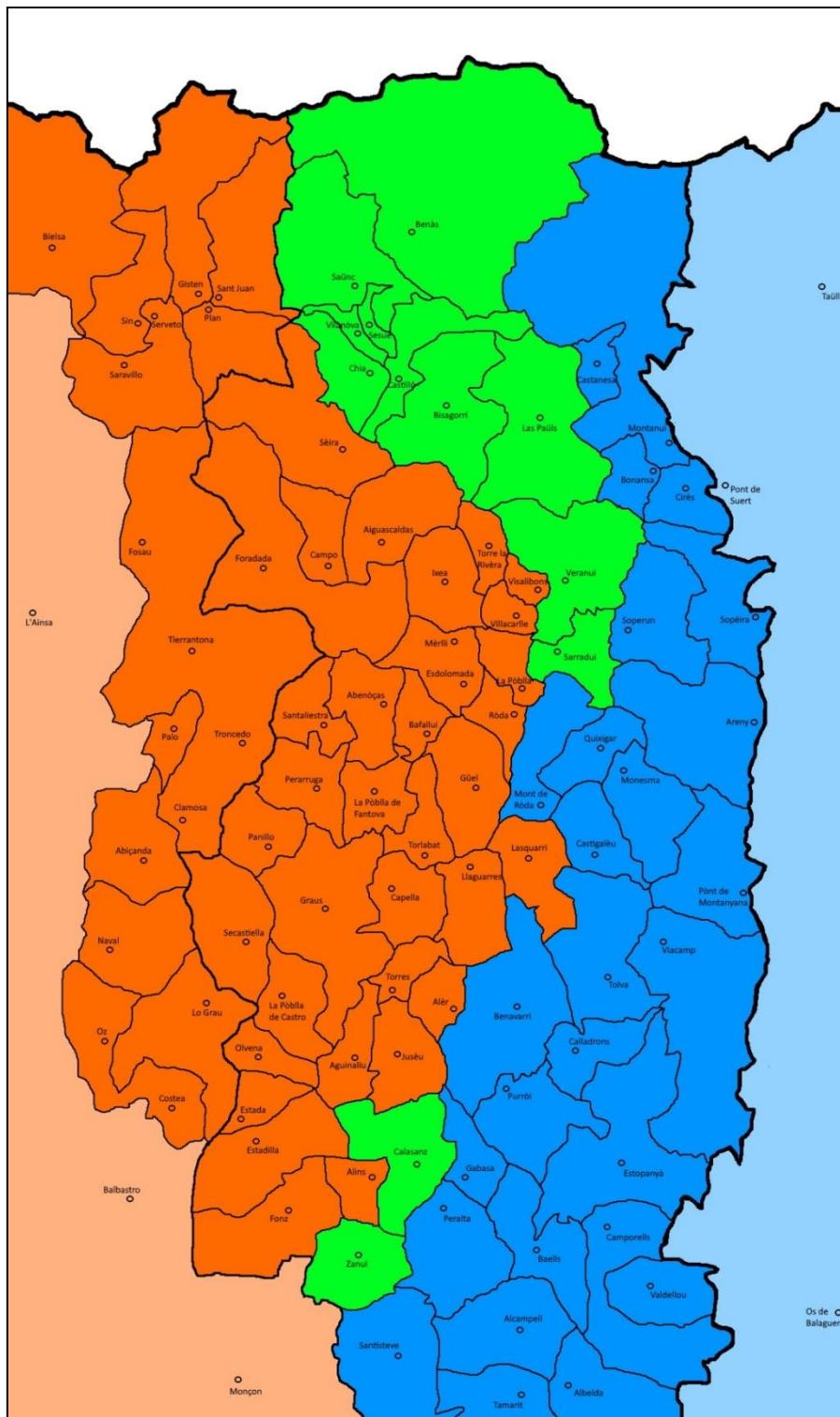
[DIAC.] Tal i coma ocorre en els rasgos n.º 11, 14 i 19 (se veiga adiós), esta dinàmica se relaciona en el tractament de -/o/, uno dels aspectos capitals —i més problemàtics— del ribagorçano. É indudable que la llengua podeva apocopar esta vocal —considere-se lèxico estructural coma *abaix*, u la pròpia morfologia verbal del ribagorçano: *baixam*, *baixant*—, i que, pa determinaus casos coma el sufijo llatino -ARIUS, heu fèva desde època constitutiva: a. 1006-1020, Las Paüls: *Turbiner* [DCS, l. 42], arribant este fenòmeno a Sobrarbe [TOMÁS ARIAS 2016: 37-39]. Pero tamé pareix pròu clara que la intensitat d'esta dinàmica va estar més fòrta a la metat oriental del domíni que no pas a

la metat occidental, i que, sinse faltar exempllos d'apòcope de *-o/* a la metat occidental, lo habitual allí é la general propension a conservar *-o/* en singular, coma observa SAURA SAMI [2003: 63]¹³. Centrant-mos ya en la cronologia de la evolucion vocal + *-rn* > *-rt*, cal advertir que se trata d'una solucion secundària, producto d'una hipercaracterizacion dental relativament modèrna. En efecto, a la documentacion medieval dels ss. XII-XIV, s'atestigua l'apòcope de *-o/*, pero no la hipercaracterizacion a través de /t/: a. 1161, *Forn Calcher*, Llaguarres [R 247]; a. 1227, *Torn de la Schalella*, Ròda [RIB. 44]; a. 1316-1319, *ivern*, Espés [PGGR f. 31v]. Els manuscritos de Las Paüls continen els primers testimònios de las actuales solucions axials: a. 1547, *cart* [MLP 6]; a. 1552, *ibert* [MLP 181]; a. 1578, *fort* [MLP 17]; a. 1592, *fort* [MLP 396]. Manimenos, la cronologia d'estas formas plenes poria remontar un sigllo, pus GIRALT LATORRE [2016: 136-137] registra el topònimo binefarencse *Alcort* coma *Alcorn* (a. 1160), *Alcort* (a. 1445), *Alquor* (a. 1495) i *Alquort* (s. xvi), de tot lo qual inferim que la evolucion reforçada va dèure de generalizar-se entre els ss. XV-XVI al domíni lingüístico ribagorçano.

[COM.] En definitiva, la solucion axial enunciada més adalt arribava més antes hasta pobllacions ribagorçanas agon avui s'ha perdeu, precisament per distanciar-se de las esperables solucions occidentals (*furno*, *hivierno*) i orientals (*forn*, *hivern*), que son las que las han acabau de substituir.

¹³ Dimpusesas d'un anàlisis detenu del tratament de *-o/* en ribagorçano, considerant el testimònio integrau de la toponímia, la documentacion, la literatura i la llengua viva, podem anticipar: a) que tanto l'antiguo ribagorçano coma l'aragonés coneixevan la síncopa singular *-o/* plurral *ø*, un rasgo que avui no perdura suque a la vall de Benàs; b) que el ribagorçano apocopava el contèxto vocal + *-rn*, generant solucions coma *còrt*, *fórt*, *govèrt*, *hivèrt*, *infèrt* i *tòrt* a pràcticament tot el domíni lingüístico (Benàs-Campo-Moriello-Santaliestra-Fonz, Nerill-Bíbils-Areny-Finestres); c) que el sufijo llatino *-MÉNTU* apocopa *-o/* a la vall de Benàs i la metat oriental del domíni, pero no a una amplia faixa occidental que va desde Sèira hasta Cofita; d) que els formants *-ARIU*, *-ORIU* observen una distribucion idèntica al de l'anterior contèxto per lo que fa a l'apòcope: ni rastro entre Sèira-Cofita: antes ben, lo que tenim allí son testimònios toponímicos de lo contrari, i pareixen antiguos: *Ministirio* (< MONASTERIU, Viu); e) que l'ària de l'apòcope pa la terminacion llatina *-IVU* é quasi igual a la dels dòs anteriors apartaus, en la salvedat puntual de, potser, Campo i Fonz; f) que l'apòcope de *-o/* pèrd encara més intensitat per lo que fa als contèxtos en *-IU*, constituint els sufijos *-IDUS*, *-ICUS* el paroxismo d'esta disminucion incllusso pa la metat oriental del domíni; *contra*, tanto la base llatina *-IU* coma els grups *-ÍCUM*, *-ÍPUM*, *-ÍTUM* presentan una continuidat evident, producent solucions comuns desde Benàs hasta Zanui, coma *benefice*, *juice*, *municipe*, *ofice*, *principe*, *service*, *vice*, *auxili*, *hòrdi*, *nèrvi*, *òli*, *pati*, *remedi* ~ *remèi*. En definitiva: de toz els contèxtos consideraus (9), la *-o/* apocopa en 2/9 casos pa la metat occidental i en 7/9 casos pa la vall de Benàs i la metat oriental. Així las còsas, resulta que l'apòcope de *-o/* final delimita nítidament dòs subàries verticals a l'interior del domíni lingüístico ribagorçano, recorrent els actuals municipes de Sèira, Bardaixí, Lierp, Graus —d'an que calria excluir Jusèu—, Capella —pero no Llaguarres— Estadilla i Fonz.

2.11. Rasgo n.º 11. Evolucions -ice, -ipe

Rasgo n.º 11. Evolucions -ice, -ipe

vicio

vice

vici

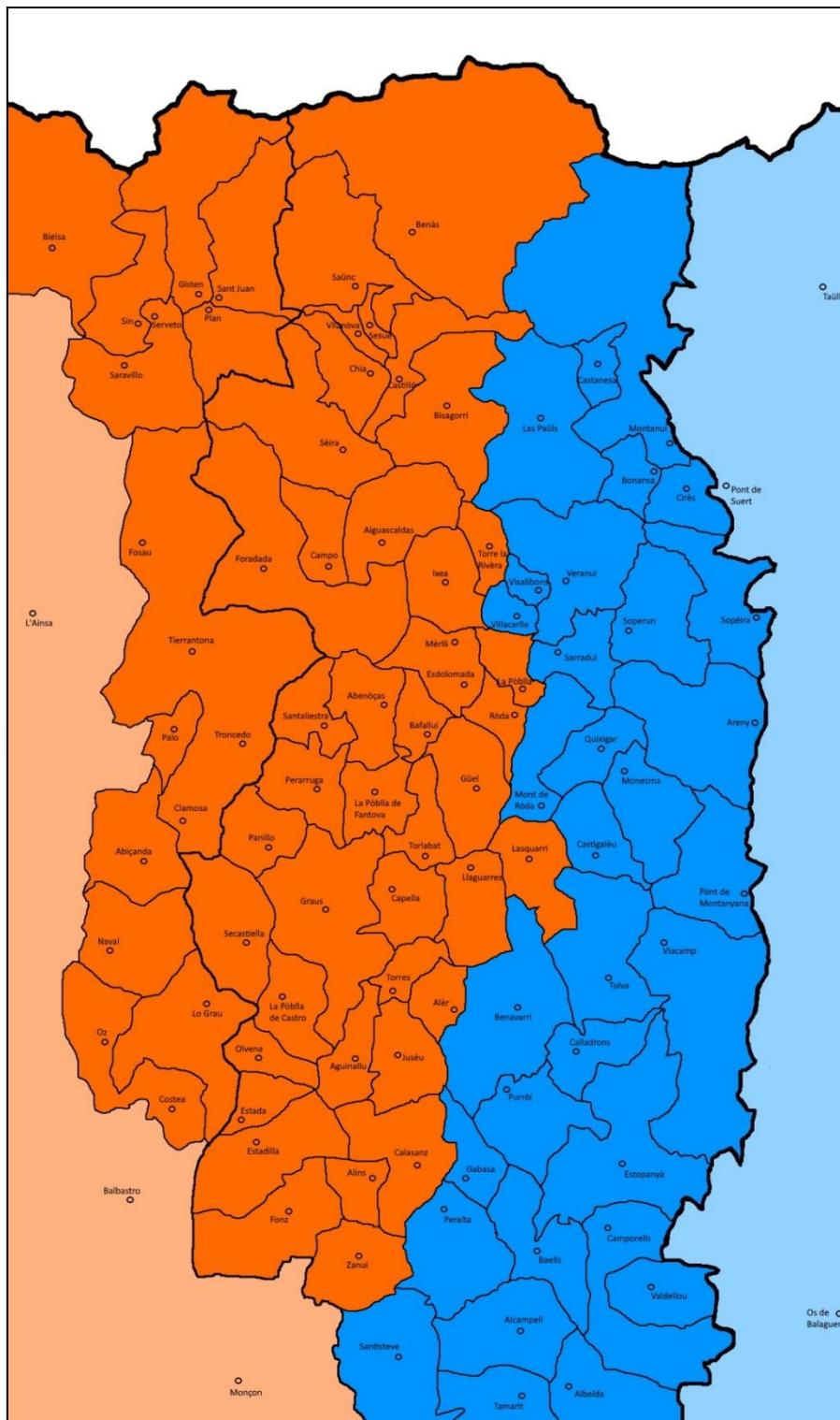
[REF.] Las solucions occidentals *-ício*, *-ípio* son las generals avui en ribagorçano. Pa l'aragonés, se veiga MOTT [1989: 155]; ROMANOS HERNANDO & SÁNCHEZ PITARCH [1999: 65]; i TOMÁS ARIAS [1999: 205 i 294]. Las evolucions axials *-ice*, *-ipe* se documentan de forma exllusiva a la vall de Benàs, a tot el curso de l'Isàvena entre Las Paüls i Sarradui, incluint-los, i a l'Alta Llitèra (Calasanz i Zanui), agor la /c/ del resultau *-ice* s'articula [θ] i la evolucion *-ipe* no s'ha conservau [SANZ CASASNOVAS 2022: 225; SANZ CASASNOVAS, TOMÁS ARIAS & SAURA RAMI 2023: 888-889]. Quanto a la metat oriental, a Nerill vam anotar *municipe*, pero las evolucions *-ici*, *-ipi* son las que trobam ya a Benifònts, Isclles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Mont de Ròda, Tolva, Calladrons, Purròi, Peralta i Gabasa. Pa Santisteve, VIUDAS CAMARASA [1983: 101-102] dona *escaldeoficis* i *vici*. A estos tres llugars de l'Alta Llitèra, coma sucedeva a Calasanz i Zanui, la /c/ del resultau *-ici* s'articula [θ], respectant las exigéncias de la fonètica local. Falta datos pa Bielsa, Naval, Lo Grau, Bonansa i Sopèira: optam, respectivament, per la representacion occidental i oriental.

[DIAC.] Més adalt hem ya ragonau sobre el tratament de *-/o/* en ribagorçano, per lo que remitim a lo dito en l'apartau anterior, enviant especialment a la nota al pèu. Quanto a las solucions axials *-ice*, *-ipe*, é probable que existisen en el periodo constitutivo de la llengua, pus l'urgellenco se decanta per formas coma *servici* precisament en el s. XI [SANZ CASASNOVAS 2022: 226]. Considere-se que l'occitano medieval coneix formas coma *service* i *vice* [DOM s.v.]. Ara ben, las evidéncias documentals concretas pal ribagorçano no apareixen suque molto més tardi, als manuscritos de Las Paüls: a. 1584, *las ostilas del serbise del molino* [MLP 160]; a. 1586, *de legums y de pebre y de serbice* [MLP 225]; a. 1587, *que no pueda refusar l'ofice* [MLP 263]; a. 1589, *que dengun besino del terme no puedan penre ofice de guarda* [MLP 295]; a. 1600, *a de fer vna casa per al Benefise* [MLP 587]; a. 1617, *lo sensal que la billa li fa de lo benefise* [MLP 845]. Al plleito del guiage mateix, las solucions més habituals son las occitànicas: a. 1316-1319, *prejudici* [PGGR ff. 52v, 58v, 65r, 81v, 111v]; a. 1316-1319, *privilegi* [PGGR ff. 4r, 10v, 37r, 38r,

50r...]. Només apuntarem, coma resultaus d'interés emparentaus en esta solucion axial, las formas *privilege* i *vicare*: a. 1316-1319, *privilege* [PGGR f. 69r]; aa. 1662 i 1665, *bicare* [MLP 1278 i 1324].

[COM.] La continuidat Benàs-Zanui en quanto a la evolucion –**TÍUM > -ice** é d'una contundéncia definitiva a la hora de provar la existéncia d'un ribagorçano autònomo que s'ha bateu en retirada, erosionaus els suyos fllancos per castellano i catalan normativo. La pròpia evolucion axial no va acabar de desarollar-se ni a zones coma la vall de Benàs, agon conviu en atras formas de fisiognomia occidental (*casalício*, *rício*, *seguício*) que tornan a campar al curso de l'Isàvena. Natres mateix hem sentiu *rício* a una pobllacion coma Veranui. Interesa tamé la disparidat atestiguada a l'Alta Llitèra, una comarca en convivéncia de solicions occidentals (Alins), axials (Calasanz, Zanui), i orientals (Gabasa, Peralta, Santisteve), tot lo qual poria remitir a la triplle aportacion demogràfica (aragonesa, ribagorçana i pallareso-urgellenca) que este territori va recibir a partir de la gran expansion medieval del s. XI.

2.12. Rasgo n.º 12. Sistèma de posesivos tònicos

Rasgo n.º 12. Sistèma de posesivos tònicos

mio

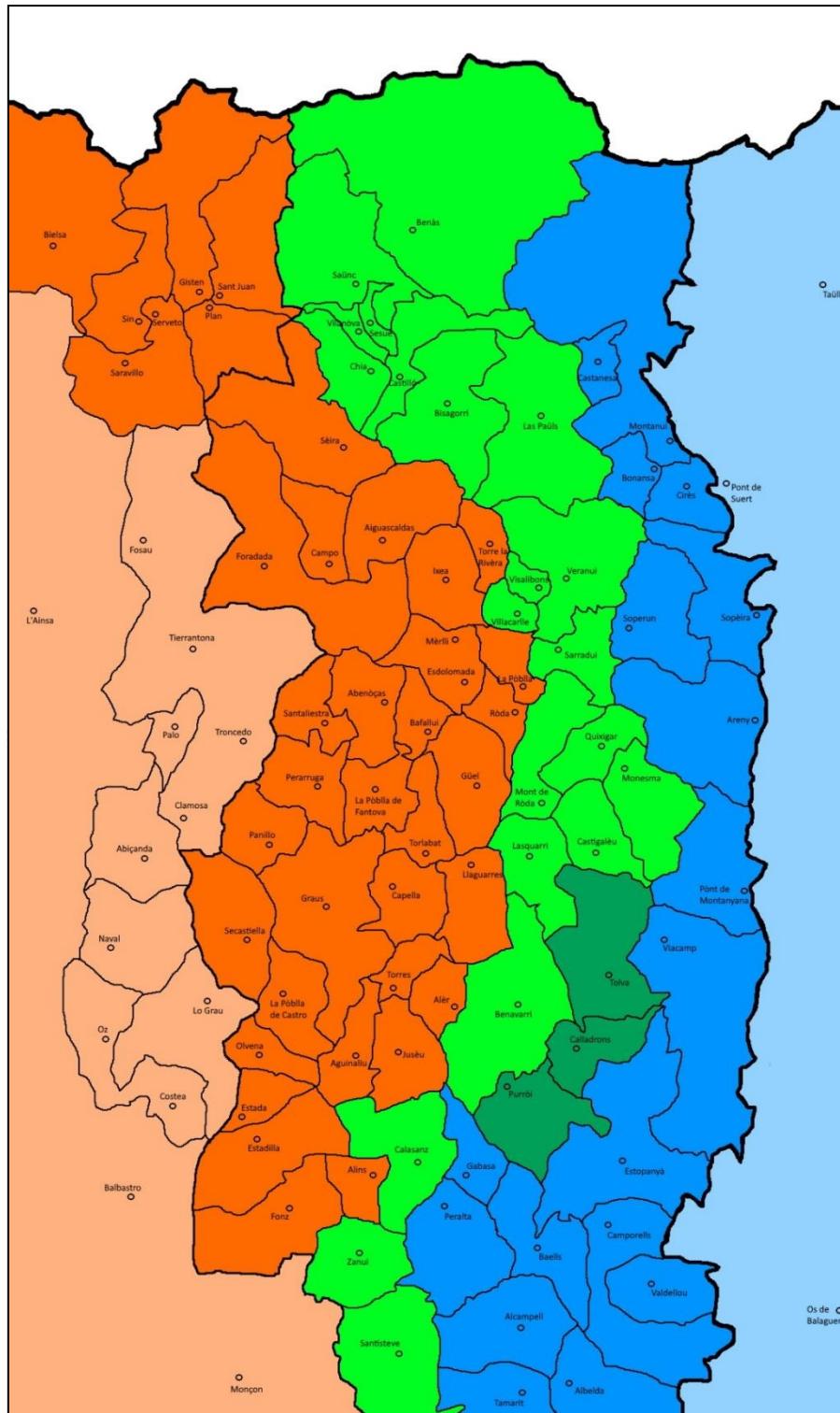
mèu

[REF.] El sistèma de posesivos tònics de l'aragonés, a NAGORE LAÍN [2002: 24]; i EFA [2021: 116]; pal del ribagorçano i la metat oriental, se veiga HAENSCH [1961-1962: 136]; SISTAC I VICÉN [1993: 158-159]; MASCARAY SIN [1994: 45-46]; ARNAL PURROY [1998: 266]; GIRALT LATORRE [1998: 115-116]; SAURA RAMI [2003: 144-145]; i SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 34]. El apuntam tamé a Alèr. A més a més, hem constatau *in situ* el sistèma de posesivos *mèu*, *tèu*, *sèu* a Las Paüls, Veranui, Visalibons, Villacarlle i Sarradui. Idèntico sistèma é el d'Iscles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Mont de Ròda, Tolva, Calladrons i Purròi.

[DIAC.] La documentacion ribagorçana en llatin tardano suministra els primers casos de construccion de posesivo tònic precedeu d'articllo al s. XIII: a. 1227, *illo nostro ferrianal* [RIB. 44]. Quanto a las concurrencias més antiguas del sistèma de posesivos tònics, las formas orientals se registran a documents ribagorçans redactaus en vulgar desde finals del s. XIII: a. 1290, *fill meu* [CDO 186]; a. 1316-1319: *collydor seu* [PGGR f. 37v]; a. 1323, *els seus estanç* [RIB. 119]. Hem d'esperar als manuscritos de Las Paüls pa tornar-las a vèri: a. 1548, *al seu pastor* [MLP 43]; a. 1548, *dels seus béns* [MLP 71]; a. 1553, *cada huno en ço del seu* [MLP 202]; a. 1586, *de un lop que mataren los seus cans y pastós* [MLP 224]; a. 1591, *y que los bans sían seus* [MLP 358]. Las formas occidentals son molto menos numerosas, pero això no vòl dir que no existan ya en època medieval: a. 1316-1319, *lo bestiar suyo* [PGGR f. 105r].

[COM.] Coma vedem al mapa, las formas occidentals penetran cap a Ribagorça, i son avui las majoritàries; no tinen per qué constituir un castellanismo brenca: se veiga al respècto SAURA RAMI [2003: 144, n. 63]. Las formas orientals, en càmbio, se troban a l'Isàvena entre Las Paüls i Mont de Ròda, i tamé a tres llugars de l'Alta Llitèra (Gabasa, Peralta i Santisteve).

2.13. Rasgo n.º 13. Advèrbio *entonces*

Rasgo n.º 13. Advèrbio *entonces*

alavez	alavegada	alavegada / allavònç	allavònç
--------	-----------	----------------------	----------

[REF.] En general, continua sent d'obligada lectura el treball de GARGALLO GIL [1989: 139], complementau per TOMÁS ARIAS [2016: 343-346 i 470]. Només advertirem que Esdolomada no està deshabitau, i que la forma pròpia d'ixe llugar é, efectivament, *alavez*. Ixe deveva d'estar tamé l'advèrbio patrimonial a La Fueva, Naval, Lo Grau, Oz i Costea, agon avui no campa suque el castellanismo *entonces* u *antonces*, seguntes sabem per ROMANOS HERNANDO & SÁNCHEZ PITARCH [1999: 47], i per indagacions personals. Per lo que fa a Tolva, Calladrons i Purròi, en l'actualitat hi conviuen els tipos *alavegada* i *allavònç*.

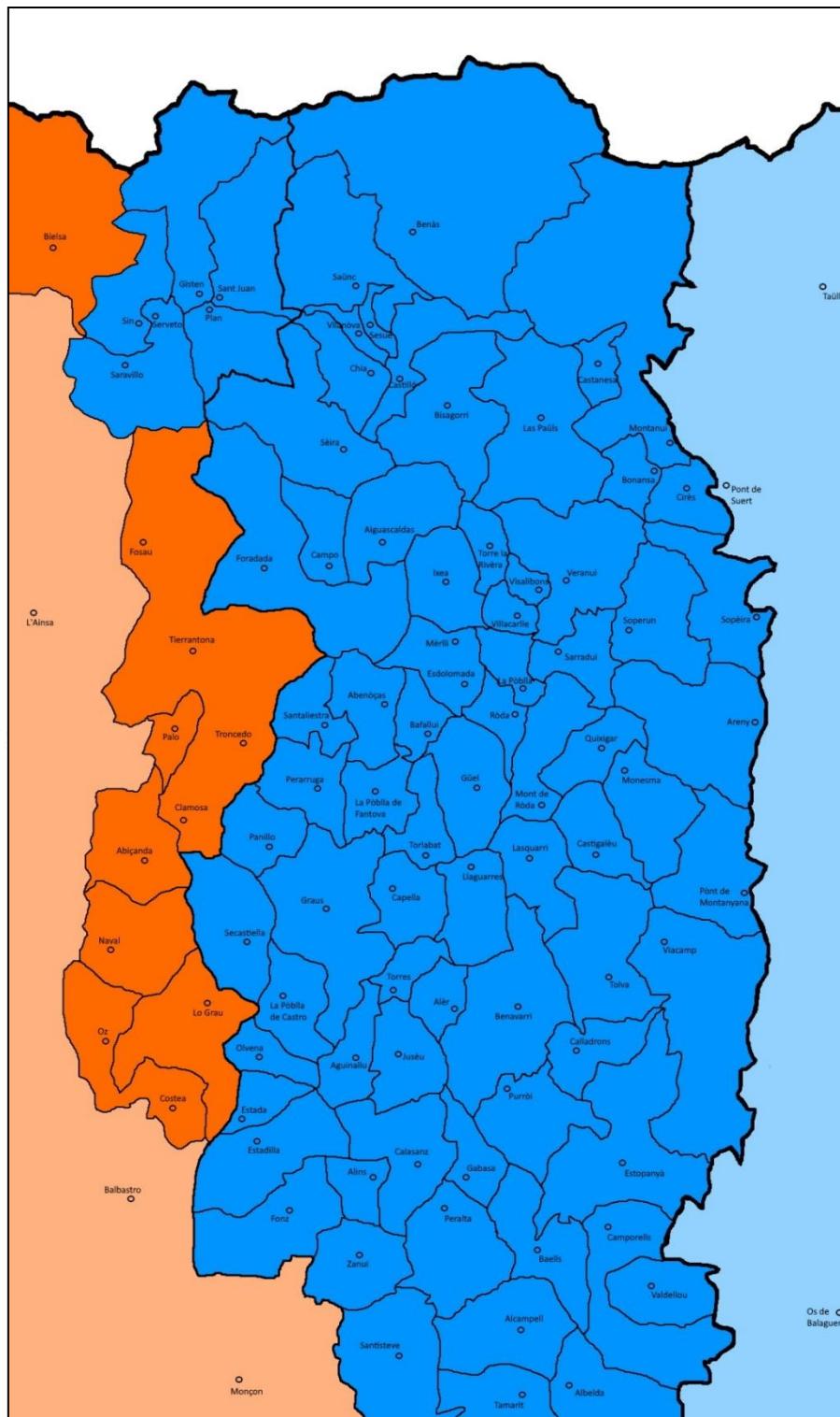
[DIAC.] La llengua medieval dels documents aragonesos recurriva al tipo lèxico *lahora* pa expresar la idea de l'advèrbio castellano *entonces*, encara que alguns tèxtos coma el *Vidal Mayor* tamé usan *entonç* ~ *entontz* [VM: 118]. En gascon, *lavetz* se registra al llibre de caballerias *Guillem de La Barra* (1318), obra d'Arnaud Vidal, així coma a las *Costums de Foish* (1387) [DOM s.v. *vetz*]. Natres no hem sabeu encontrar documentacion tan antiga en ribagorçano pal tipo lèxico *alavez*, que figura de manera molt tardana als manuscritos de Las Paüls —i, segurament, coma falliu intento d'adaptacion al castellano de l'autòctono *alavegada*—: a. 1654, *que la bes los àyan de dar* [MLP 1124]. Pero, precisament, *lavegada* é un advèrbio coneixeu pel gascon medieval [DOM s.v. *vegada*], i concurre en gran profusion —35 casos—al plleito del guiage ganadèro, document ribagorçano de cronologia ben pròxima als casos gascons d'*alavez*: a. 1316-1319, *Pere Arnalt de Cervera, la vegada veguer de Ribagorça* [PGGR f. 9v]. L'advèrbio tin continuidat en els manuscritos de Las Paüls: a. 1547, *Y per a la begada que àyan de pagar sen fuero deguno* [MLP 6]; a. 1648, *la monició que li donaren a la begada* [MLP 1045]. En estos documents localizam així mateix l'advèrbio *allavònç*: a. 1664, *j que àjan de cobrar allavons* [MLP 1313].

[COM.] Interesa la interpretacion de GARGALLO GIL [1989: 136-137], qui ya va percibir que *alavez* é de mal expllicar coma gasconismo: “També és cert que cap d'aquests gasconismes ‘reconeeguts’ no ha arribat a fites tan meridionals en la seva penetració per terres aragoneses com les que

jo assenyalo per a *alavez*”. Natres pensam que mos trobam adevant d’una convergència antigua —a la manera de la preposicion *enta*— entre gascon, aragonés i ribagorçano, convergència ubicable en, coma mínimo, el s. XIV, la qual, per cierto, tornaria a distanciar la metat centro-oriental de l’Alt Aragon de la metat occidental, agor l’advèrbio é *alora*, *allora* u *aloras*. Avui *alavez* ha reculau molto en favor del castellanismo *entonces*, a tal punto que, a la Baixa Ribagorça occidental, la substitucion ha arribau a interferir la locucion *de vez* ‘simultàniament’. A més a més, cal destacar la continuidat de la forma axial, *alavegada*, entre la vall de Benàs i l’Alta Llitèra.

2.14. Rasgo n.º 14. Desinéncia -[m] de quarta persona

Rasgo n.º 14. Desinéncia -[m] de quarta persona

femos

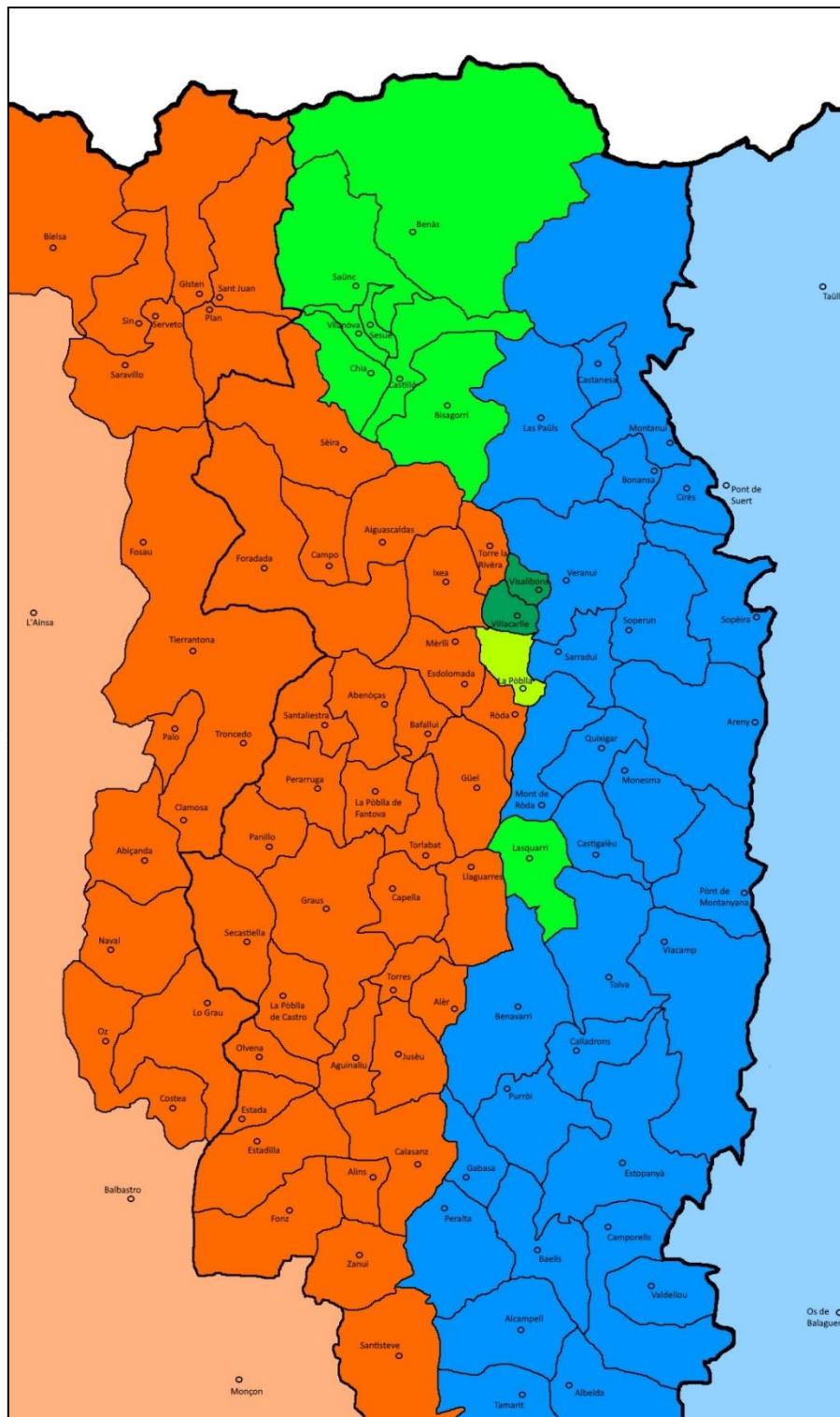
fem

[REF.] Sobre esta desinéncia en aragonés, consulte-se BADIA I MARGARIT [2015: 120]; MOTT [1989: 72-73]; ROMANOS HERNANDO & SÁNCHEZ PITARCH [1999: 31-35]; TOMÁS ARIAS [1999: 128]; i SAROÍHANDY [2005: 359]. Pal ribagorçano i la metat oriental, se veiga HAENSCH [1958-1959: 148-193]; MASCARAY SIN [1994: 55]; ARNAL PURROY [1998: 341-342]; GIRALT LATORRE [1999: 76]; SAURA RAMI [2003: 210-211]; i SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 40]. Natres hem constatau la desinéncia occidental -MOS a Cosculluela, Oz i Costea (Somontano de Sobrarbe); per lo referiu a la desinéncia oriental -M, no calria ni dir que la hem sentiu a toz els llugars enquestaus del nòstro domíniu lingüístico, de modo que ací no apuntarem suque els llugars que fan bòga en Sobrarbe: Moriello, Santaliestra, Vesians, El Mont de Perarruga, Ixep, Secastiella, Olvena i Estada.

[DIAC.] Ya hem dito més adalt que l'apòcope de *-o/o* eva un rasgo constitutivo del ribagorçano (se veiga el comentari al rasgo n.º 10); pus ben, l'apòcope de *-o/o* dimpués de /m/, en la línia de la desinéncia verbal de quarta persona, la tenim en documentacion ribagorçana del s. XIII: a. 1276, *obtim < OPTÍMU* [RIB. 62]. Quanto a las formas verbals actuals, apareixen en la documentacion medieval redactada en vulgar a Ribagorça: a. 1323, *Fem et atorgam et loam et firmam et testimonis procuram et cartas per abc partidas scriure manam* [RIB. 119].

[COM.] Gistau torna a revelar-se coma verdadèro punto de convergència entre l'aragonés de Bielsa i el ribagorçano de la vall de Benàs, per quanto La Fueva coneix ya la desinéncia occidental. Comentarem tamé l'extraordinari interès de la morfologia verbal dels llugars de La Comuna, anexos a la vall de Gistau, agon reapareix una desinéncia oriental -M. Per lo demés, l'articulacion dental d'esta desinéncia se troba molt expandida [SAURA RAMI 2003: 211, n. 196]. I tanto a la metat septentrional de la vall de Benàs coma a la localitat de Viu (Foradada), la vocal àtona *-/a/* tanca el suo timbre en *-/e/* pal present d'indicativo dels verbs de la primera conjugacion: *cantem* 'cantam'. Se veiga més adalt el comentari al rasgo n.º 3.

2.15. Rasgo n.º 15. Desinéncia de quinta persona

Rasgo n.º 15. Desinéncia de quinta persona

fez	fez / fet	fet	fets	feu
-----	-----------	-----	------	-----

[REF.] Sobre esta desinéncia en aragonés, bastarà en dirigir-se a NAGORE LAÍN [2002: 23]; i EFA [2021: 12]. Sobre el ribagorçano i las comarcas més orientals, HAENSCH [1958-1959: 148-193]; MASCARAY SIN [1994: 55]; ARNAL PURROY [1998: 341-342]; GIRALT LATORRE [1999: 76]; SAURA RAMI [2003: 211]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 40]. Enquestant *in situ*, hem constatau la desinéncia vocalizada -[w] a Las Paüls, Veranui, Sarradui, Isclles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Mont de Ròda, Tolva, Calladrons, Purròi, Gabasa i Peralta. A Visalibons i Villacarlle, utilizan una desinéncia -[t] que a La Pòblla conviu en la desinéncia palatalizada -[θ], evolucion de la occitànica -[ts].

[DIAC.] A un nivell purament escrito, distanciau de la oralitat, el diasistema occitanico d'època medieval teniva la desinéncia -[ts], que avui només é general en occitano i ha sobreviviu a la vall de Benàs i Lasquarri. En catalan medieval, la desinéncia llatina -TIS va evolucionar per via doble entre els ss. XIII-XV, imponent-se per fin la solucion vocalizada [GULSOY 1993: 353-354]: -TIS > -d's> -dz> -[ts] ~ -[w]. Quanto al ribagorçano, localizam la desinéncia -[ts] en documentacion dels ss. XIII-XIV: a. 1290, Ovarra: *facaçz* [CDO 186]; a. 1316, Santisteve (Isàvena): *aviaç*, *fosetç*, *siaç*, *volretç* [RIB. 114]; a. 1323, Sarradui: *avingaç*, *doneç*, *seretç*, *siatç*, *vingaç* [RIB. 119]. Esta desinéncia perdura als manuscritos de Las Paüls, potser delatant la procedéncia vall-benasquesa de l'autor d'alguns documents: a. 1589, *abests* ‘havets’ [MLP 296]. É posible tamé que la vocalizacion de -/t/ —origen de la desinéncia ribagorçana -[w]— seguisse una cronologia paralèla a la del catalan. En efecto, la conservacion i la vocalizacion de las consonants -/t/, -/d/, -/c/ pugnan als documents en llatin tardano i vulgar de Ribagorça hasta principes del s. XIV. En general, veiga-se TERRADO PABLO [2002: 60-62 i 68-69]. Natres hie anyadirem estos exempllos: c. 1200, Ròda: *poz* (< PŪTĒU) [R 428]; a. 1238, Villacarlle u inmediacions: *blad* (< *BLATU) [CDO 176]¹⁴; a. 1290, Ovarra: *paç* (< PACE) i *solcz* (< SÖLÍDU), contra *preu* (< PRĒTIU) [CDO 186] —este zaguero, en dòs ocasions—; a. 1295,

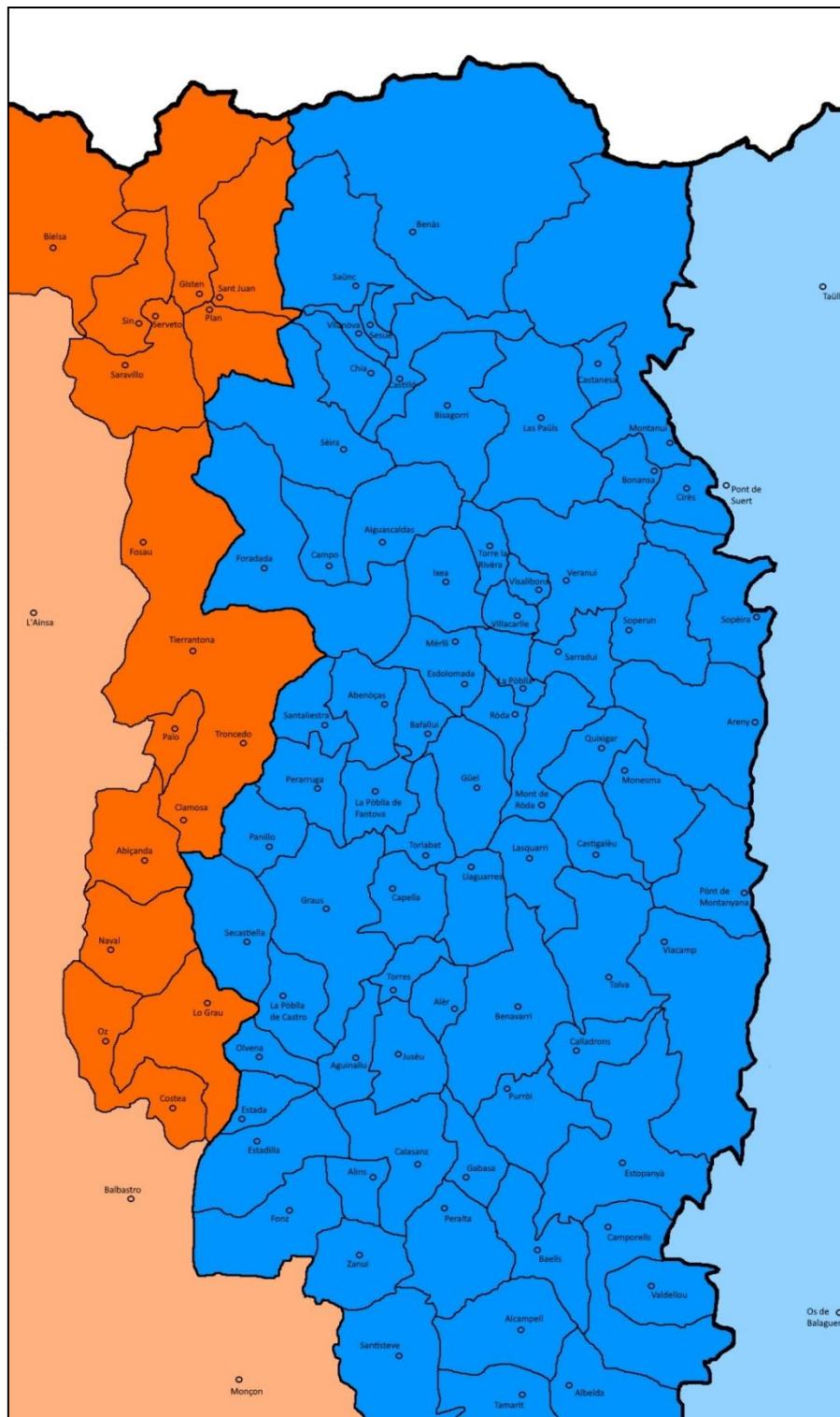
¹⁴ Que cal comparar en la solucion benasquesa *bllau* ‘bllat’.

Sarradui: *peu* (< PĚDE) [CDO 187]; a. 1316-1319, *sous* (< SÖLÍDU) [PGGR f. 25v]; a. 1330, Castigalèu: *dez* (< DĚCE) [RIB. 123]. I el mateix document de Castigalèu mostra una pugna de desinéncias -[ts], -[t] i -[w], si ben d'un modo incipient: a. 1330, Castigalèu: *manavatz* ~ *fet-nos-o saber* ~ *vos plae* [RIB. 123].

[COM.] Ve-te-me ací un mapeta de lo més variau, ben similar al confeccionau pal rasgo n.º 20 (se veiga adijós). La extraordinària variedat d'esta desinéncia en ribagorçano recòrda a la de l'occitano, llengua an que la desinéncia majoritària i normativa -[ts] conviu en las desinéncias -[t] i -[w] a ciertas zonas perifèricas. La pròpia desinéncia occidental -[θ] d'aragonés i ribagorçano no é suque una evolucion modèrna de la històrica -[ts], i regular que se relaciona en el proceso de distincion dels fonemas [θ] i [s], ya analizau més adalt (rasgo n.º 4).

2.16. Rasgo n.º 16. Adiptongacion de la primèra conjugacion

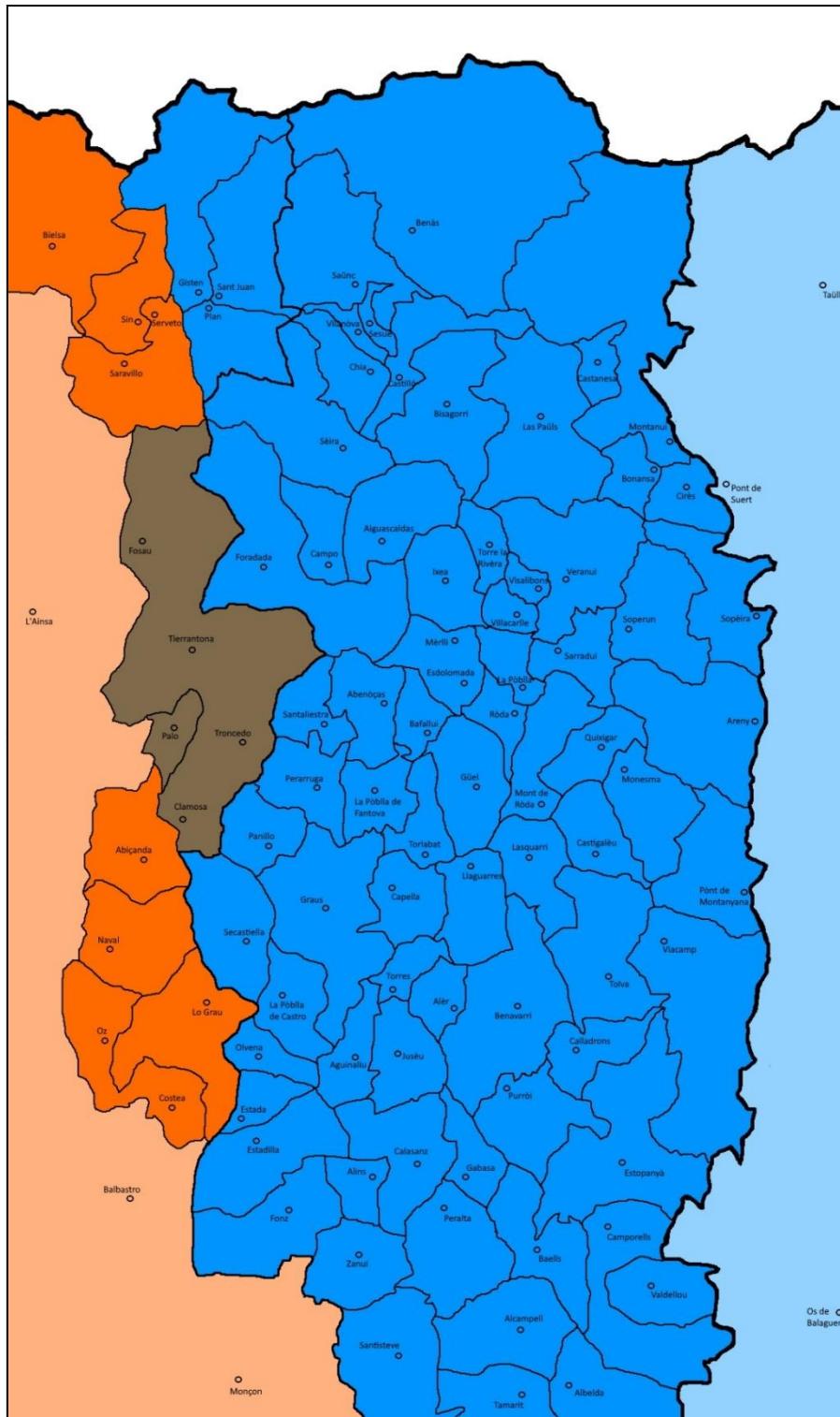
Rasgo n.º 16. Adiptongacion de la primèra conjugacion	
despierto, pienso	despèrto, pènso

[REF.] En general, pa l'aragonés, acuda-se a EFA [2020: 330 i 350]; i, més concretament, a MOTT [1989: 73]. É fenòmeno general en ribagorçano, pero se veiga MASCARAY SIN [1994: 59]; ARNAL PURROY [1998: 355-356]; SAURA RAMI [2003: 57-58 i 215]; i BUENO CHUECA & SANZ CASASNOVAS [2021: 61-62]. Natres hem anotau formas no diptongadas a tot el curso de l'Isàvena entre Las Paüls i Llaguarres, així coma a la metat occidental del domínio: Mont de Perarruga, Ixep, Secastiella i Estada.

[DIAC.] Si ben la morfologia verbal é terreno abonau pa l'analogia —i a este fenòmeno han de responre sinse cap duda els casos puntuals d'adiptongacion en verbs de la primèra conjugacion pa l'aragonés [SAURA RAMI 2003: 215, n. 209]—, en ribagorçano la propension a la no diptongacion de /ě/ i /ö/, que é constitutiva seguntes hem argumentau més adalt (se veiga el rasgo n.º 2), ha deveu de facilitar la expansion i consolidacion d'esta tendéncia a la morfologia verbal, sobre lo qual referirem dòs exempllos documentals: a. 1316-1319: *en Pere de Jusseu reconta al dit testimoni qui parlla* [PGGR f. 91r]; a. 1589, *yo, Sebastian de la Sala, besino y abitant en Soyls, confeso y atorgo* [MLP 296].

[COM.] En fin, un atro aspècto a comentar d'este rasgo é la diptongacion acaeceda en els substantivos deverbals, asunto ya analizau per SAURA RAMI [2003: 57-58 i 215]. Aixinas, la metat occidental i oriental del domínio lingüístico se diferencian per una mayor incidéncia de l'adiptongacion a la metat oriental: *pròva – prueva* (f) ~ *pròva – pròva* (f); *ròda – rueda* (f) ~ *ròda – ròda* (f); pero inclluso allí trobam deverbals diptongaus, tal i coma *almòrço* ~ *almuerço* (m) u *cònto* ~ *cuento* (m).

2.17. Rasgo n.º 17. Pasau perifràstico

Rasgo n.º 17. Pasau perifràstico

ella cantó

ella cantó / va cantar

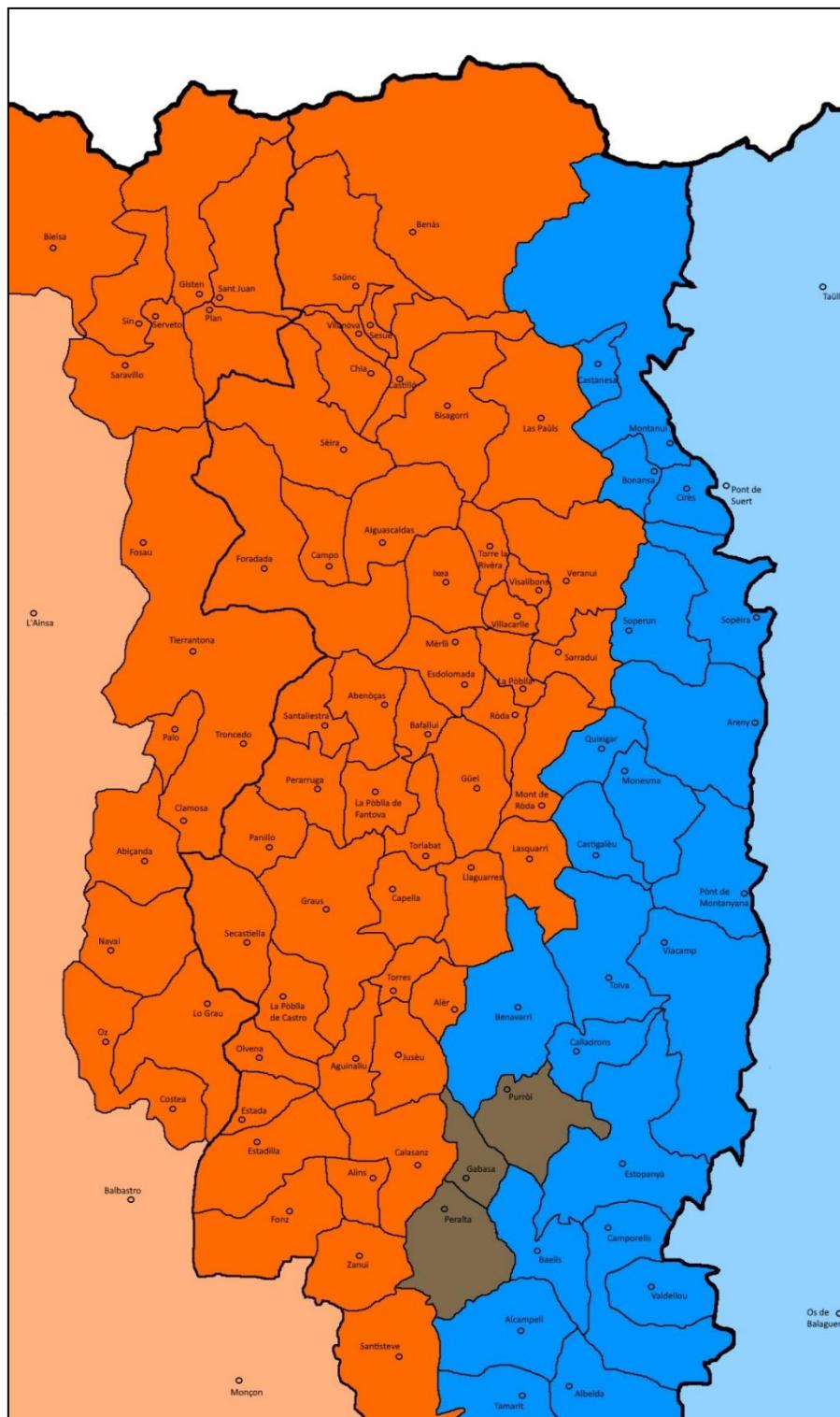
ella va cantar

[REF.] Sobre els pasaus sintètics de l'aragonés, remitirem a NAGORE LAÍN [2002: 23]; EFA [2020: 324-325]; i VÁZQUEZ OBRADOR [2021: 235]. En l'actualitat, é un tipo de pasau ignoto a partir de Gisten i Plan, i a tota Ribagorça, agon utilizan el pasau perifràstico. Al Somontano de Sobrarbe (Oz, Cosculluela i Costea), impera tamé el pasau sintètic d'impronta occidental, seguntes hi hem podeu comprovar: *lo vide*.

[DIAC.] El pasau perifràstico gascon va difundir-se i consolidar-se en època modèrna. ROHLFS [1970: 217-218] documenta pasaus perifràsticos en l'an 1345; pero la documentacion medieval ribagorçana escrita en vulgar usa encara pasaus sintètics entre els ss. XIV-XV. No é sino a partir del s. XVI quan els pasaus perifràsticos irrumpen als *scripta* de Ribagorça. En concreto, els manuscritos de Las Paüls fan conviure pasaus sintètics i pasaus perifràsticos, en una flexion *vai*, *va*, *vam*, *van* que anticipa l'actual sistema d'auxiliars: a. 1549, *pagué la sena que bai abiar per Reals* [MLP 98]; a. 1584, *a bere lo fort com ba estar acabado de covre* [MLP 166]; a. 1625, *bam penre per a lo Estudiant de Sarrado las quatre lliuras* [MLP 921]; a. 1551, *ban pagar al ferero per la Casa del Gran de Aljns* [MLP 143].

[COM.] Obviant las divergències referidas als auxiliars de quarta i quinta persona —sobre lo qual pòt veder-se lo escrito als rasgos n.º 3 i 15—, resaltarem que existen distintas formas d'auxiliar pa la primera persona. La més general é *vai*, que a la Baixa Ribagorça occidental ha desapareixe en favor de *va* —pero SAROÏHANDY [2005: 331] encara va anotar la convivència de *vai* – *va* a Fonz. A las zonas A i B de la vall de Benàs, l'auxiliar de primera persona é *ve*, monoptongacion de la forma plena *vai* que tamé concurre a la zona C [SAURA RAMI 2003: 230]. Per último, a Mèrlli hem observau una propension puntual a articular *voi*, lo qual aniria en la línia de la forma documentada a Gistau i Alins (La Llitàera) [SANZ CASASNOVAS *et alii* 2021: 41].

2.18. Rasgo n.º 18. Construcción del subjuntivo sobre el tème de present

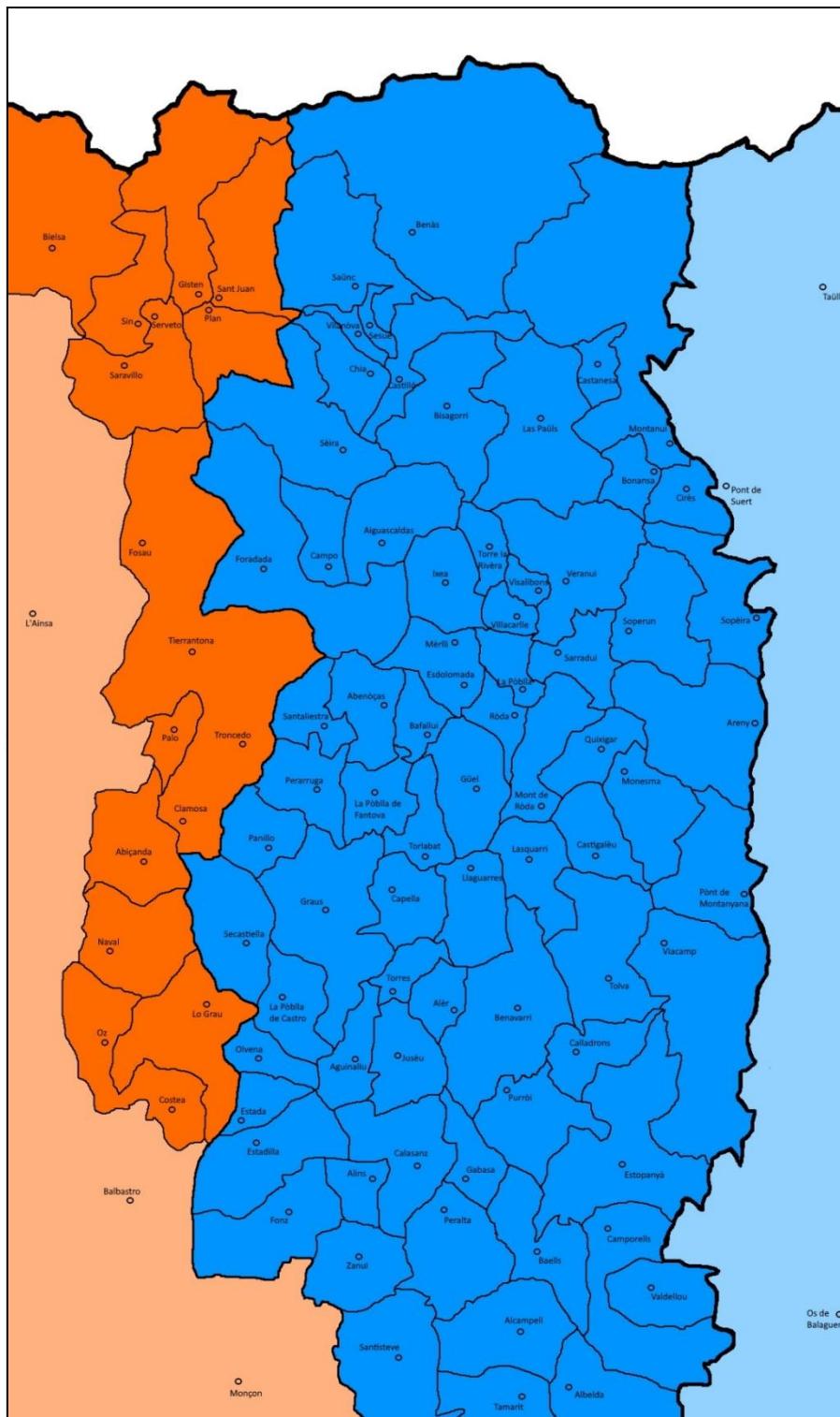
Rasgo n.º 18. Construcción del subjuntivo sobre el tème de present		
tenes(e) / tenis(e)	tenis(e) / tingues(e)	tingues(e)

[REF.] Pa l'aragonés, en general, se veiga NAGORE LAÍN [2002: 23-24]; i EFA [2021: 323-324]; pal ribagorçano i las comarcas més orientals, cal consultar HAENSCH [1958-1959: 158 i 188]; SISTAC I VICÉN [1993: 187]; MASCARAY SIN [1994: 65]; GIRALT LATORRE [1998: 268, 292-293 i 295; 1999: 76]; ARNAL PURROY [1998: 396]; SAURA RAMI [2003: 225-226]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 41]; ALDC [IX: n.º 2146]; VIRUETE ERDOZÁIN [2007-2008: 122; 2010: 6]; ROSÀS REDONDO [2016: 371]. A més a més, natres hem obteniu las formas orientals a Quixigar, Monesma, Castigalèu, Tolva i Calladrons, i hem confirmau els datos de Sistac pa Gabasa i Peralta: a estas dòs pobllacions zaguèras —coma a Purròi—, hi conviuen els tipos occidentals i orientals.

[DIAC.] Subjuntivos construïos “a la occidental”, sobre el tèma de present, en detectam ya als documents en vulgar redactaus a Ribagorça desde finals del s. XIII: a. 1293, *qu·el se'n desexia de peynoras que·n faesen* [RIB. 70]; a. 1293, *que·n faes carta en forma publica* [RIB. 70]; 1316-1319, *tenis los diçs xv solidos per los diçs huyt dias* [PGGR f. 17r]; a. 1316-1319, *que las peyñoras se perdesen* [PGGR f. 49v]; a. 1316-1319, *que no peyñoras ni enbargas ni fes pagar guiage per la cabana del bestiar* [PGGR f. 20r]; a. 1330, *constribuissem ni fessen* [RIB. 123]... Abundan tamé als manuscritos de Las Paüls, prefigurant ací las formas que, efectivament, avui se donan a ixa zona: a. 1552, *lo djt bayle mj a manat, yo tenjs djt blat per henparas hen nostra casa* [MLP 173]; a. 1552, *com lo bayle a manat a Pedro Joanolo benjs per debant hel* [MLP 174].

[COM.] La eleccioñ del tèma de present a la hora de construir este tèmps verbal é un rasgo compartiu entre l'Alt Aragon —sacau que la vall d'Ansó, agon las formas son *-era*—, Aran, Pallars i Andorra [SAURA RAMI 2003: 225, n. 234; BEÀ PONS 2016: 245-246; RIERA I RIERA 1992: 67-68]. La extension de l'increment velar, en càmbio, é molto més reducida, i no se documenta en ribagorçano suque a Peralta i Gabasa. Per lo demés, mencionarem tamé que las formas apocopadas del tipo *tenés ~ tenís* son las pròpias de Bielsa, Gistau, Las Paüls i Calasanz, pero pòden sentir-se de manèra esporàdica entre Vallabriga i Sarradui, penetrant inclluso hasta Villacarlle.

2.19. Rasgo n.º 19. Gerúndios occitano-romànics

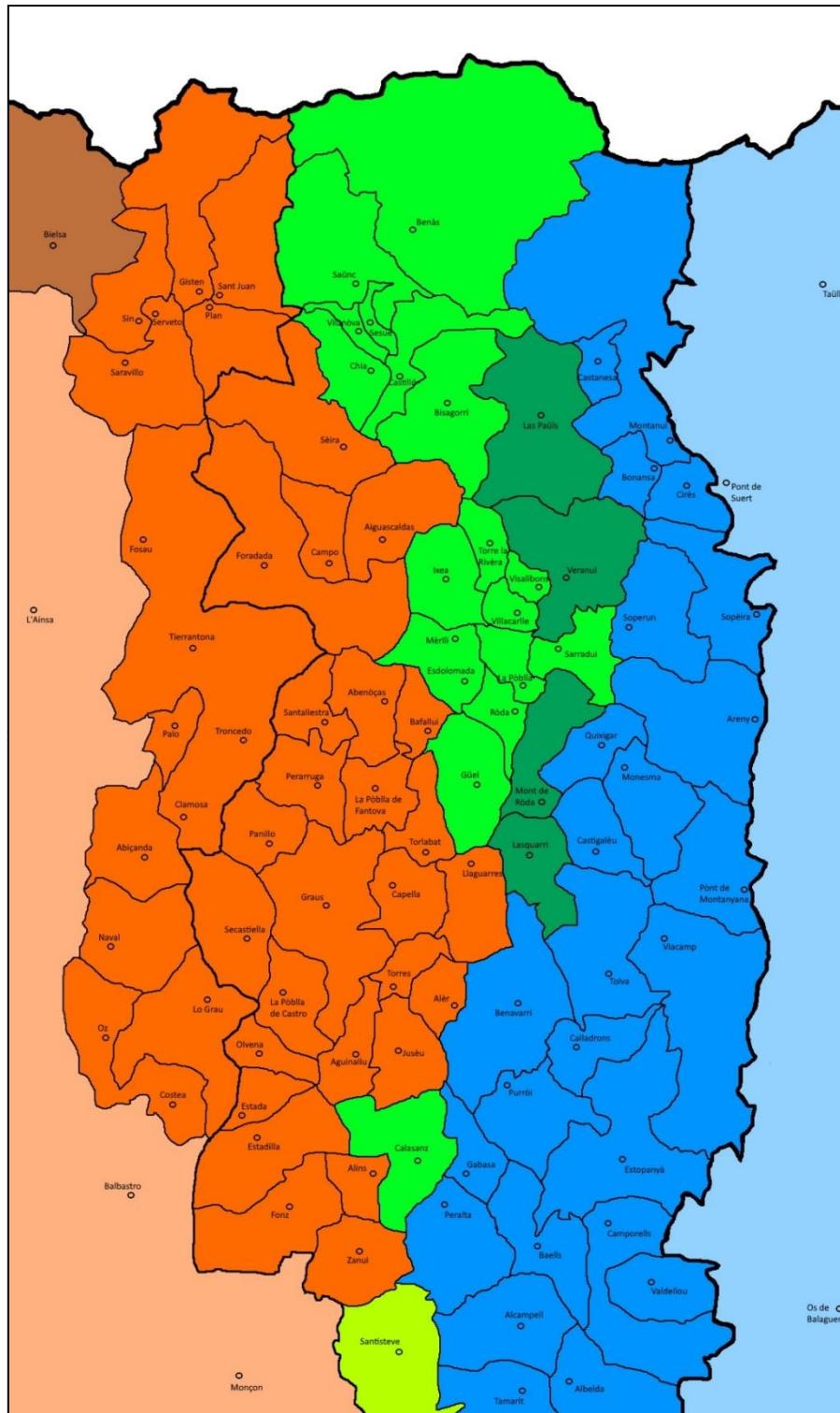
Rasgo n.º 19. Gerúndios occitano-romànics	
cantando	cantant

[REF.] Una de las isogllòsas més nítidas de l'ària estudiada: acuda-se a NAGORE LAÍN [2002: 23-24]; i EFA [2021: 326] pa l'aragonés; pal ribagorçano i las demés pobllacions orientals, a HAENSCH [1958-1959: 152]; MASCARAY SIN [1994: 57-58]; GIRALT LATORRE [1999: 75-76]; ARNAL PURROY [1998: 392]; SAURA RAMI [2003: 224]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 41]; ROSÀS REDONDO [2016: 283]. Encara que potser resulte superficial mencionar-hue, natres hem documentau el mateix fenòmeno a tot l'Isàvena entre Las Paüls i Sarradui, així coma a Isclles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Tolva, Calladrons i Purròi.

[DIAC.] Tanto éste coma el rasgo n.º 14 —ya hu hem dito més adalt—, se relacionan en la dinàmica apocopadèra de *-/o/*, que en ribagorçano é constitutiva. Atestiguam els primers casos de gerúndio als documents en vulgar del s. XIV: a. 1316-1319, Ròda: *salvant una vegada* [PGGR f. 59v]. I son generals als manuscritos de Las Paüls: a. 1547, *protestant Pere Piquera de tost los danjs* [MLP 13]; a. 1587, *fent obras en lo molino* [MLP 265]; a. 1552, *y tenint a Déu debant nostres huls* [MLP 169].

[COM.] El tipo oriental de gerúndio no arriba ni a las zonas occidentals que usualment fan de nexo lingüístico entre Sobrarbe i Ribagorça —els tres llugars de Gistau i La Fueva. Drins ya de Ribagorça, val la pena de resaltar el diptongo de coalescència, general en gascon, que documentam als verbs de la quarta conjugacion de l'Isàvena entre Vallabriga i Pardinella, i que se registra tamé a Lasquarri, Castigalèu, Benavarri i l'Alta Llitèra, generant formas coma *plouent i viuint* [SANZ CASASNOVAS, TOMÁS ARIAS & SAURA RAMI 2023: 895].

2.20. Rasgo n.º 20. Sistèma participial

Rasgo n.º 20. Sistèma participial

corrito	corriu	correu	corrit	corret	corgut
----------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

[REF.] El sistèma participial de l'aragonés, en NAGORE LAÍN [2002: 24]; i EFA [2021: 326]. Pal ribagorçano i las pobllacions orientals, se veiga HAENSCH [1958-1959: 153-154]; MASCARAY SIN [1994: 58-59]; ARNAL PURROY [1998: 338-339]; GIRALT LATORRE [1998: 182-184, 268, 292-293 i 295]; SAURA RAMI [2003: 226-228]; SANZ CASASNOVAS *et alii* [2021: 41]; VIRUETE ERDOZÁIN [2008-2009: 106-107]; i ROSÀS REDONDO [2016: 364]. El modèlo axial tripartito, tanto en desinéncia -/t/ coma en desinéncia -/u/, el documentam a tot l'Isàvena entre Las Paüls i Lasquarri. A Las Paüls, Veranui —hasta Pardinella—, Mont de Ròda i Lasquarri, se mantin la -/t/; a partir de Biascas —i hasta Ròda— concurren las formas en -/u/, que penetran cap a Visalibons, Villacarlle i Ixea (vall de Lierp). El sistèma oriental, en càmbio, el hem anotau a Isclles, Quixigar, Monesma, Castigalèu, Tolva, Calladrons, Purròi, Gabasa i Peralta. Sinse datos pa Viacamp, els inferim de Tolva i Calladrons.

[DIAC.] El caràcter autòctono de las formas participials en -/u/ està fòra de duda dimpuesas dels treballs de TERRADO PABLO [2002: 69] i SAURA RAMI [2006: 9-10]; perduran, això sí, algunas incògnitas acerca de la evolucion i la cronologia d'estes resultaus, incògnitas que s'interrelacionan. Potser bell dia contarem en pròuta documentacion antigua en vulgar de Ribagorça coma pa superar els impediments intelectuals impllicaus en este asunto. Per ara, no estam en condicions de dirimir-lo de tot. Per lo que fa a la evolucion seguida, TERRADO PABLO [2002: 53] postula una seqüència vocalizadèra *-ato>-ado>-ado>-au*, mentras que SAURA RAMI [2006: 11-12] desestima la posibilitat d'una apòcope de -/o/, i se decanta per una línia expllicativa basada en la sonorizacion de la oclusiva sorda, supresion de la /d/ intervocàlica, i ulterior deshiatizacion per tancament de la vocal /o/ > /u/: *-ato>-ado>-ado>-ao>-au*. Quanto a la cronologia de la desinéncia participial -/u/, una cosa é segura: no ha dixau rastro per escrito antes de l'aparicion de la literatura en ribagorçano, a partir dels ss. XVIII-XIX. Efectivament, la documentacion medieval revisada, que data dels ans 1247-1330, é unànim a este respecto —encara que, hu repetirem, no representa

exactament la llengua ragonada en aquell tèmps. Las formas participials dels *scripta* medievals continen sèmpre la desinéncia *-t/*. Las úniques excepcions las hem encontrau al plleito del guiage ganadèro, dels ans 1316-1319, i a un document redactau a Castigalèu l'an 1330: a. 1316-1319, Benavarri: *cobrados* [PGGR f. 7r]; *liurado* [PGGR f. 7v]; *oydo* [PGGR f. 7r]; Pueyo: *pagado* [PGGR f. 18v]; Brallans: *deponido* [PGGR f. 30v]; *devallado* [PGGR f. 19v]; *estado* [PGGR f. 29v]; *assoldado* [PGGR f. 26r]; *puyado* [PGGR f. 29v]; etcètera; a. 1330, Castigalèu: *esdevenidos* [RIB. 122]. Els manuscritos de Las Paüls van en la mateixa direcció. Las desinéncias distintas de *-t/* son ben minoritàries, igual que els resultaus axials, els quals se grafian coma *-edo*, *-eda*: a. 1583, *en abè pecsedo la dita erba* [MLP 120]; a. 1587, *los que aran peycseda dita erba* [MLP 242]; a. 1617, *l'em benedo a rahó de sinc sous* [MLP 848] —i atros quince casos més entre els ans 1617-1659—; a. 1621, *héban perdedo dos dinés* [MLP 877]; a. 1624, *huna baca que no l'an podeda sacar* [MLP 912]; a. 1639, *las pencions cajedas per lo sensal de Espanjol* [MLP 1000]; a. 1664, *que no abían podedo crobrar mas* [MLP 1316] —el contèxto ací é d'interferència castellana.

[COM.] En resumen: l'origen i la evolucion del sistèma participial en las llenguas neo-llatinas de l'Alt Aragon é un problema que dista molto d'estar resuelto. I no hue dim només per lo referiu al ribagorçano, llengua híbrida —permítase-mos la maliciosa ironia— per antonomàsia, sino tamé pa l'aragonés. No pareix brenca seguro que la desinéncia *-[u]* siga la patrimonial dels dialèctos occidentals de l'aragonés [SAURA RAMI 2006: 10, n. 3], i tapòc no està de més subrayar que, pals dialèctos aragonesos més orientals coma el de Gistau, s'han podeu rescatar exempllos de participes en conservacion de la oclusiva [MOTT 1989: 71-72], a la manera de l'arcaico i extinto aragonés central. Potser d'este modo s'entenga millor la diversitat de sistèmas participials del ribagorçano. Una diversitat d'entre la que torna a distinguir-se la línia Benàs-Güel-Calasanz.

3. SÍNTESIS VISUAL DELS RASGOS ANALIZAUS

É ya moment de sintetizar la informacion que hem anau proporcionant, analizant i comentant al llargo de tot l'apartau anterior, i tamé d'expllicar com la hem sintetizau. Hem adscrito la informacion a tres bllòcs geotipològicos: l'occidental, l'axial i l'oriental. L'arquetipo del bllòc occidental é Bielsa; el del bllòc oriental, Areny¹⁵; i el bllòc axial queda constituiu pels rasgos que se desmarcan dels atros dòs bllòcs: la evolucion de vocal + *-rn* > *-rt* (rasgo n.º 10); las solucions *-ice*, *-ipe* (rasgo n.º 11); el tipo lèxico *alavegada* (rasgo n.º 13); las desinéncias *-[t]*, *-[ts]* de quinta persona (rasgo n.º 15); els sistèmas participials *-eu*, *-et*, *-iu*, *-it* (rasgo n.º 20)¹⁶.

Observe-se que esta adscripcion geotipològica é purament convencional i pragmàtica: s'ha feit per mor de facilitar las comparacions. Tapòc volem brenga dir que els rasgos del ribagorçano sigan exllusivamente els que no encaixan en els bllòcs occidental u oriental. Desde una hipòtesis centrada —que é la que hem voleu ensayar a este treball—, toz els rasgos consideraus, sigan compartius u no per las variedaz vecinas, son pròprios del ribagorçano; màxime, quan moltos d'estes rasgos els tenim documentaus entre els ss. X-XI. Així, la palatalizacion de /l/ la hem adscrito al bllòc oriental, sinse importar-mos que represente un rasgo capital de la fonètica ribagorçana —potser el rasgo capital per exceléncia. I hu hem feit perque d'esta adscripcion no s'infiere que el fenòmeno siga la expansion d'una isogllòsa oriental, sino, simpllement, que coincide enixe bllòc. De manera anàloga, la desinéncia *-[θ]* la hem adscrito al bllòc occidental, quan poriam haver-la interpretau coma una trivial variacion articulatòria de la desinéncia axial *-[ts]*. Tanto la un rasgo coma l'atro coinciden en las modalidatz lingüísticas vecinas, pero no per això han d'interpretar-se coma

¹⁵ Excepto pal rasgo n.º 3 (articulacion de *-a/ə*), agon hem considerau coma referencial la dinàmica d'El Pònt de Montanyana.

¹⁶ En realitat, hem assumiu la forma participial *-iu* coma axial per una qüestion de coheréncia, pus s'aparta dels arquetipos occidental (*corrito*) i oriental (*corgut*). Pero no é exllusivamente ribagorçana, coma ya hem visto al mapa n.º 20.

occidentalismo u orientalismo, i lo mateix pòt afirmar-se dels de demés.

Cada rasgo de cada municipi, en fin, el hem traslladau a tres taulas de ponderacion, identificadas en un bllòc geotipològico distinto: occidental, axial i oriental. Allí, hem anau ponderant cada rasgo de cada municipi a través d'un valor numèrico en tanto per uno, atribuiu seguntes el punto de vista que corresponese. Els tres paràmetros seleccionaus pa efectuar la comparacion i asignar el valor han sito: '+occidental, -oriental', identificau en el bllòc occidental; '-occidental, -oriental', identificau en el bllòc axial; i '-occidental, +oriental', identificau en el bllòc oriental. Este procediment é una adaptacion del sistèma empllegau a l'*ETLEN* [D'ANDRÉS 2019: 55-56].

El valor numèrico atribuiu en tanto per uno, per lo demés, ha oscilau seguntes la naturaleça del rasgo considerau a cada municipi. Quan un rasgo el hem documentau en diacronia u é pòco utilizau en l'actualitat, el hem valorau en una ponderacion 0,75 – 0,25 a favor de la solucion habitual avui a la llengua viva¹⁷. Sòlen ser rasgos que fòsen reforçau la unitat del domínio lingüístic ribagorçano, pero —a l'igual que en ocasions similars— hem preferiu conducir-mos en honestitat, i això pasava per fuire de las interpretacions que confirmasen la nòstra hipòtesis u, coma mínimo, per tinre controladas las variables que facilitasen alcançar-las. Quan s'han documentau divèrsas solucions convivint pa un mateix rasgo, alavez la ponderacion asignada é de 0,50 – 0,50¹⁸. I, coma se porà imaginar, las ponderacions 0 i 1 las hem reservau pa n'aquells casos agon la coincidéncia é nula u total¹⁹. La única excepcion a esta norma vin representada per las taulas que hem usau pa construir els mapas sinòpticos: enixe caso, els valors numèricos que

¹⁷ El rasgo n.º 10 mateix (evolucion de vocal + -rn > -rt) se documenta en diacronia a divèrsos municipes, tanto occidentals (Foradada, Campo, Aiguascaldas, Ixea, Santaliestra, Fonz) coma orientals (Bíbils, Areny, Finestres). Pus ben, a las primèras el hem ponderau 0,75 (taula occidental, -rno), 0,25 (taula axial, -rt), 0 (taula oriental, -rn), perque la solucion viva avui é la occidental; i a la invèrsa pa las otras localizaz: 0 (taula occidental, -rno), 0,25 (taula axial, -rt), 0,75 (taula oriental, -rn), perque la solucion viva avui é la oriental.

¹⁸ Éste siria el caso del rasgo n.º 9 (palatalizacion dels grups -ty-, -ci-). A las pobllacions an que pugnan distintas solucions, hem ponderau del modo que sigue: 0,50 (taula occidental, *cocina*, *tiçon* / *tiçó*), 0 (taula axial, \emptyset), 0,50 (taula oriental, *cunya*, *tió*).

¹⁹ Pal rasgo n.º 6 (sonorizacion d'occlusivas intervocàlicas /p/, /t/, /k/), un municipi coma Bielsa pondera aixís: 1 (taula occidental, *crapa*), 0 (taula axial, \emptyset), 0 (taula oriental, *craba*). En càmbio, ésta é la ponderacion lògica d'Areny: 0 (taula occidental, *crapa*), 0 (taula axial, \emptyset), 1 (taula oriental, *craba*).

hem asignau han seit 0 i 1, basant-mos en l'afinidat absoluta dels rasgos comparaus entre una localitat de referéncia i las demés²⁰.

En total, hem movilizau 25.300 referéncias numèricas. Dimpués d'atribuius els valors numerals de cada rasgo a cada municipi seguntes las tres taulas de ponderacion ya mencionadas, hem calculau la suma de las categorias ‘occidentalidat’, ‘axialidat’ i ‘orientalidat’ pa cada pobllacion, i la cifra la hem expresau en forma de percentage²¹. Tinga-se en cuenta que, hesem efectuau la comparacion dels rasgos en l’aragonés occidental u en el catalan normativo, els percentages hesen sito ben distintos: novament, hem desestimau la via que més reforçava la nòstra hipòtesis de partida. En suma, així é coma hem obteniu unas taulas comparativas de percentages, en las quals hem construui dòs classes de figures pa aidar-mos a sintetizar visualment els materials lingüísticos consideraus: 1) els diagramas circulars i 2) els mapas sinòpticos.

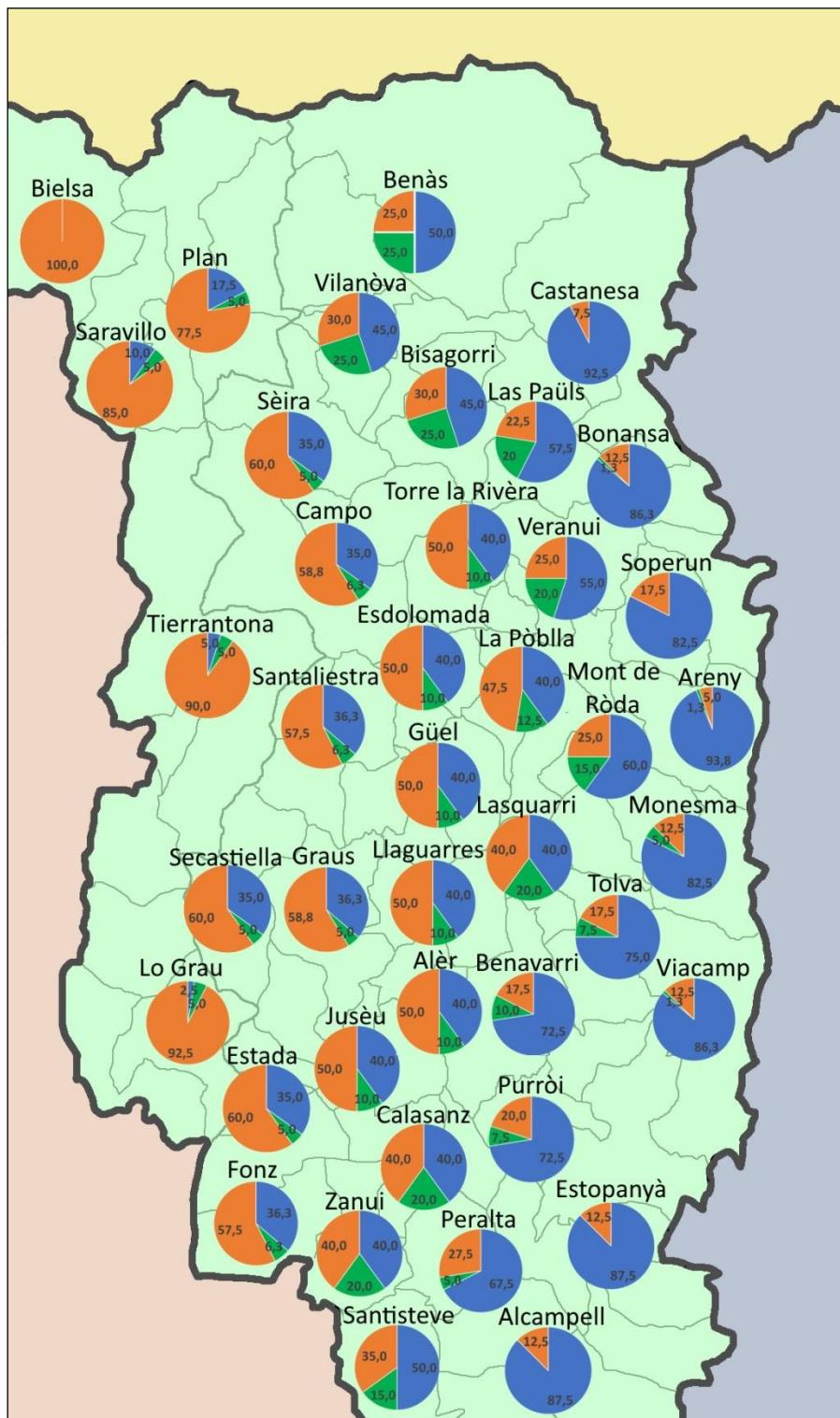
3.1. Diagramas circulars

Coma ya hem dito més adalt, toz els rasgos consideraus a este treball son pròprios del ribagorçano, coincidan u no en las modalidaz vecinas occidentals u orientals. Tornarem a subrayar, per tanto, que ‘occidentalidat’ no equival ben ben a ‘aragonés’, i que ‘orientalidat’ tapòc ha d’entener-se coma ‘ribagorçano-pallarés’. La utilitat dels diagramas circulars, per lo demés, no radica en els percentages d’una sola figura, sino en la comparacion dels distintos diagramas circulars. D’ixa comparacion é d’an que podem extraure una primèra conclulsion: l’arbitrarietat de la hipòtesis tradicional a la hora de traçar la frontèra lingüística i asignar las distintas modalidaz ribagorçanas ben a l’aragonés, ben al catalan. Una arbitrarietat, per cierto, que s’ha

²⁰ Així, prenen coma localitat de referéncia Benàs i comparant el rasgo n.º 1 (obertura vocàlica) en Bielsa, la ponderacion é 0, pus l’afinidat entre Benàs i Bielsa pa este rasgo é nula. Pero la ponderacion tamé é 0 quan comparen el mateix rasgo entre Benàs i Fonz, porque l’afinidat é parcial, no total: se trata d’un rasgo esporàdico, puntuau en 0,25 a las atras taulas de ponderacion. U siga, que tornam a primar las ponderacions que, precisament, debilitan la nòstra hipòtesis de partida.

²¹ Coma se verà als diagramas circulars, la suma d'estes percentages pasa de 100 en alguns casos. Las desviacions son ínfimas —entre 0,10 i 0,30—, i s’explican per la tendéncia del procesador a fèr redonas las cifras centesimals que dona la suma de ponderacions no exactas (0,25; 0,50; 0,75). Mos hem estimau més de mantenir-las així porque, de lo contrari, las hese caleu ajustar de manera arbitrària.

traslladau a la legislacion aragonesa, i que tin efèctos concretos i reals sobre las modalidaz lingüísticas ribagorçanas en matèria d'escolarizacion u rotulacion de la toponímia tradicional.

A tenor de l'Anteproyecto de Llei de Llenguas de l'an 2001, la frontèra lingüística entre l'aragonés i el catalan discurria pels municipes de Las Paüls, Torre la Ribèra, Isàvena, Lasquarri, Benavarri, Peralta, Zanui i Santisteve, quedant toz ells de la vòra de filiacion catalana. Pus ben, lo primèro que destacarem é que Benàs —en un 25 per 100 d'occidentalitat, un 25 per 100 d'axialitat i un 50 per 100 d'orientalitat— conserva una filiacion lingüística aragonesa, sancionada desde 1978 pel moviment de defensa de l'aragonés i per las institucions científicas d'Aragon. El peso de la orientalitat é molto més gran a Benàs que no pas a Torre la Ribèra, La Pòblla, Lasquarri, Alèr, Calasanz i Zanui; manimenos, a efèctos oficials, la llengua de Benàs é indiscutiblement l'aragonés. Per qué? Se trata d'una decision en la que, pensam, ha mediau la política. La vall de Benàs —en tot el potencial simbòlico del Pirinèu, en una economia pensada pal reposo de las elites metropolitanas, i en una parlla molt ben conservada per comparacion en las moribundas variedaz alt-aragonesas—, eva vital pa articular un moviment de defensa de l'aragonés, i, per tanto, eva irrenunciable.

Qué direm de las atras localidaz ribagorçanas ya referidas? Torre la Ribèra, La Pòblla, Lasquarri, Alèr, Calasanz i Zanui —tamé Santisteve— mòstran uns percentajes ben pròximos, que oscilan entre el 35-50 per 100 d'occidentalitat, el 10-20 per 100 d'axialitat i el 40-50 per 100 d'orientalitat. Com é posible asignar al domínio lingüístico catalan unas modalidaz que entre el 50-60 per 100 de la suya substància lingüística é occidental i axial? El parell Jusèu-Alèr, en concreto, mos suministra un caso clamoroso de la l'arbitrariedat incllement en que s'ha llevantau la frontèra lingüística. Las dòs pobllacions distan entre ellaz uns pòcos quilòmetros, i brindan uns percentajes idènticos d'occidentalitat, axialitat i orientalitat (50 – 10 – 40); pero això no ha evitau que Jusèu s'asignase al domínio lingüístico aragonés, ni que Alèr quedase vinculau al domínio lingüístico catalan. Segurament, a esta distribucion ha contau l'enquadre municipal dels dòs llugars, no las ragons lingüísticas: Jusèu perteneix al municipio de Graus; Alèr, al de Benavarri. Al bell mig, dòs

modalidaz lingüísticas idènticas pa qualquiera que las haiga podeu escuchar, seccionadas per decreto.

A la metat occidental de Ribagorça, l'estau de las còsas no é millor. Toz els municipes situaus entre Sèira i Fonz llançan percentajes del 40 per 100 de substància lingüística no occidental. El tall en relacion a las pobllacions de Sobrarbe i el suo somontano é significativo, pus allí els rasgos axials i orientals mai s'acercan al 25 per 100, mentras que la occidentalitat é del 90 per 100 a puestos coma Tierrantona i Lo Grau. A ulls de l'Administracion, no obstant, tanto Lo Grau —en un 92 per 100 d'occidentalitat i un 2,5 per 100 d'orientalitat— coma Estada —en un 60 per 100 d'occidentalitat i un 35 per 100 d'orientalitat— ragonan la mateixa llengua: l'aragonés. En càmbio, Alèr ragonaria una llengua distinta d'Estada; i això que tin un 50 per 100 d'occidentalitat i un 40 per 100 d'orientalitat a la suya estructura. Lo contradictòri d'esta distincion é evident.

Si mo'n anam enta la metat oriental de Ribagorça, trobarem una casuística pareixeda. Hipòtesis tradicional i legislacion posicionan Las Paüls, Veranui i Mont de Ròda a la vòra de Bonansa, Soperun i Monesma. Se consideran, així, municipes de llengua catalana, coma si no existise cap diferéncia entre el 40-45 per 100 de rasgos no orientals que proporcionan las tres primèras localidaz i el 13-17 per 100 d'occidentalitat/axialitat de las atras tres. A l'Alta Llitèra, las interesantísimas variedaz lingüísticas de Gabasa i Peralta, en una tercera part de la suya estructura lingüística extranya a la orientalitat, van quedar adscritas a la mateixa llengua que Alcampell, que tin un 87 per 100 de rasgos orientals.

En definitiva, a casi tota Ribagorça tenim uns percentajes d'axialitat que se mòuen entre el 5 i el 25 per 100, i que, combinaus en percentajes variables d'occidentalitat (20-60 per 100) i orientalitat (35-65 per 100), determinan la existéncia d'un domínio lingüístico imposible de subsumir en las variedaz aragonesas i ribagorçano-pallaresas. Las excepcions per lo referiu als diagramas circulars son Castanesa, Bonansa, Soperun, Areny, Viacamp i Estopanyà; a La Llitèra, tamé Alcampell. Això é aixís,

incluso, pa pobllacions tan distintas coma Fonz i Las Paüls. Si ben las dòs tinen uns percentatges inversament proporcionals d'occidentalitat i d'orientalitat, las dòs alcançan un 42 per 100 de rasgos que no pòden adscribir-se als geotipos occidental ni oriental. Sucede lo mateix pa Sèira i Peralta: 60 per 100 d'occidentalitat a Sèira contra 67 per 100 d'orientalitat a Peralta; pero 40 per 100 de rasgos axials i orientals no adscribibles al geotipo occidental *versus* 32 per 100 de rasgos occidentals u axials que s'apartan del geotipo oriental. I las comparacions porian continuar entre municipes d'igual latitud: Sèira-Las Paüls, Campo-Veranui, Santaliestra-Mont de Ròda, Fonz-Peralta. Subrayarem tamé la existéncia de casos límite a Plan, Monesma, Tolva, Benavarri, Purròi i —si ben no apareixen al mapa— Quixigar i Castigalèu. Toz ells tinen un 17-27 per 100 de características que son de mal encaixar tanto en el geotipo occidental coma en l'oriental.

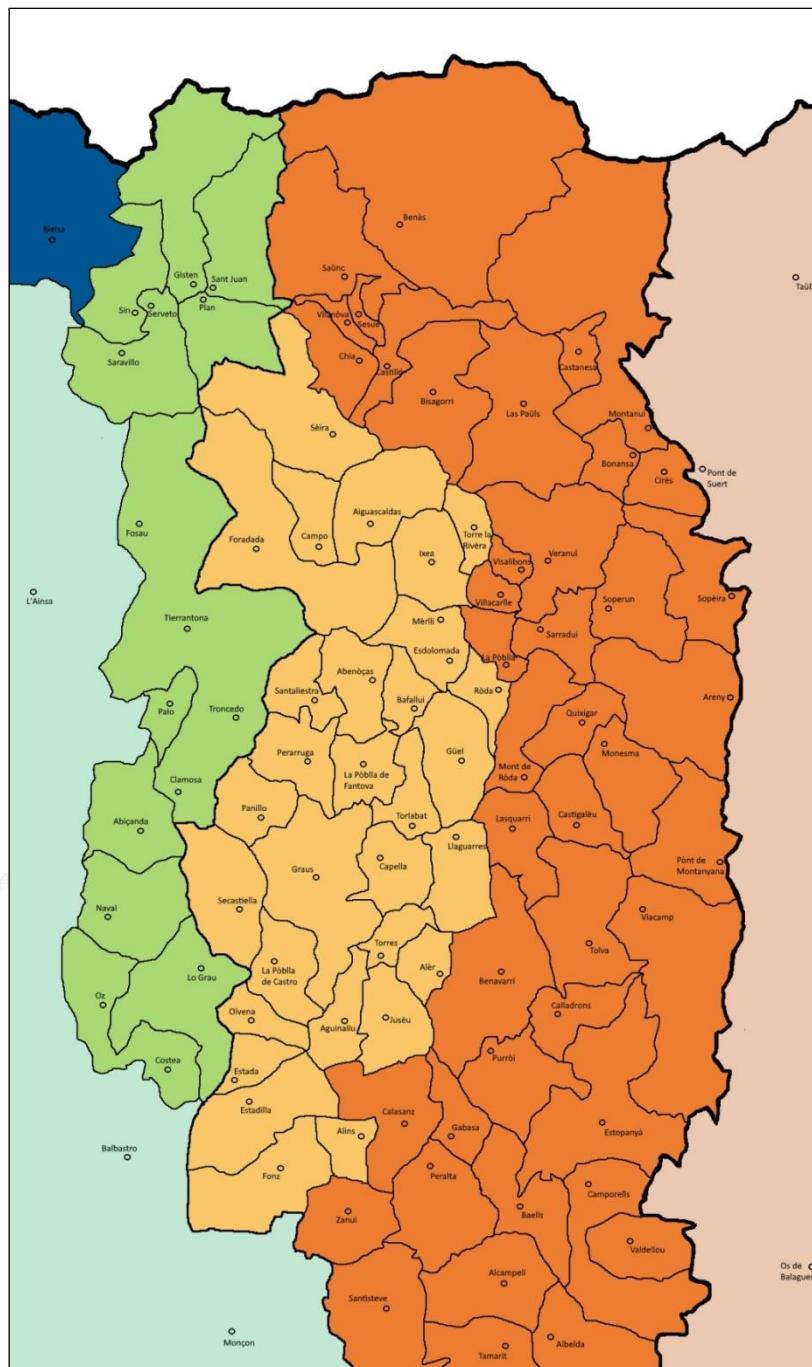
3.2. Mapas sinòpticos

Inspirant-mos una atra vez en l'*ETLEN* [D'ANDRÉS 2019: 58-59], hem construït sèries de mapas sinòpticos que revelan quinas son las pobllacions més i menos afins desde el punto de vista d'una localitat de referéncia. Recordem que, en este caso, la taula de ponderacion utilizada pa construir els mapas només ha teniu en cuenta els valors numèricos 1 u 0, seguntes las concomitàncias entre las pobllacions fòsen totals u nulas. Els graus d'afinidat s'han expresau agrupant els percentatges en quatre rangos: molt baixo, del 0 al 45 per 100 d'afinidat; baixo, del 46 al 65 per 100; elevau, del 66 al 85 per 100; molt elevau, del 86 al 99 per 100.

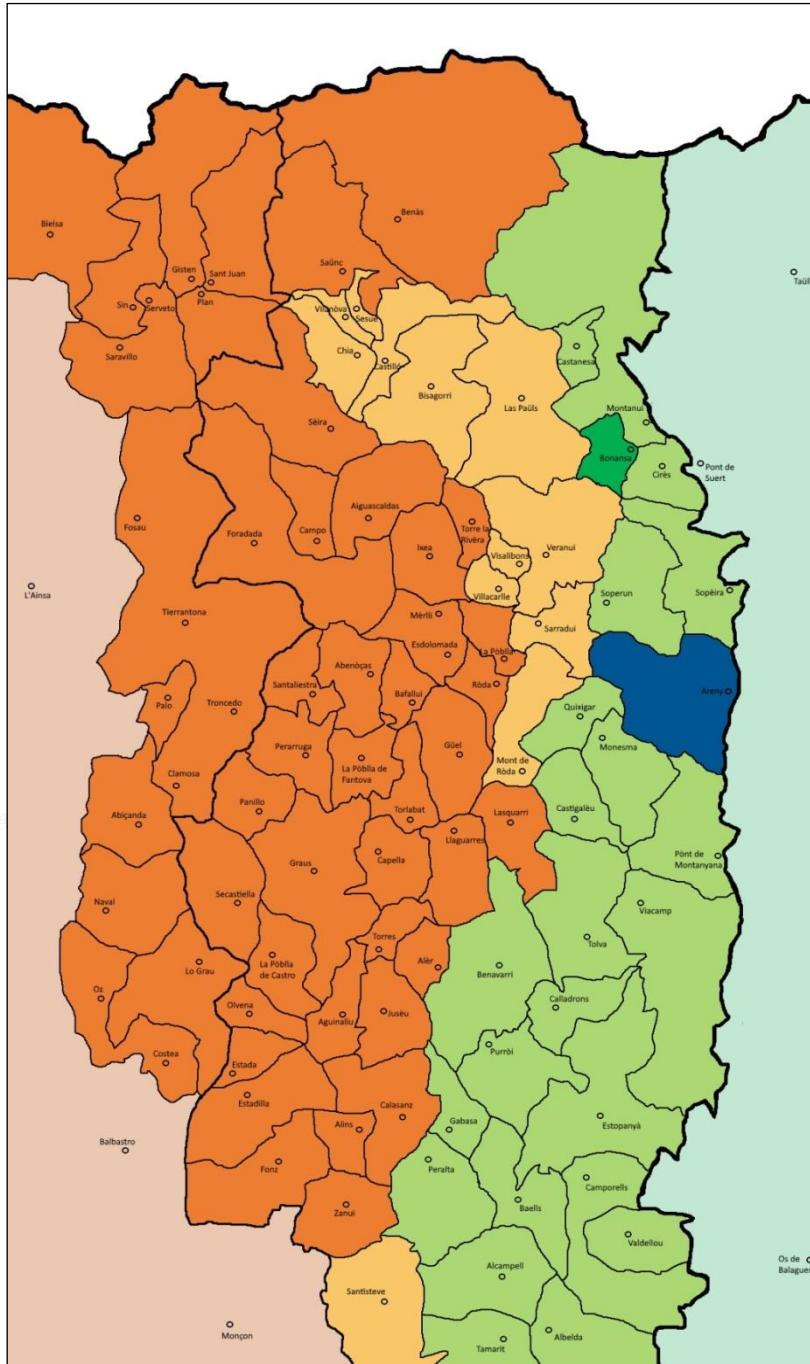
GRAU D'AFINIDAT	RANGO	COLOR
Localitat de referéncia	100 per 100	açul
Molt elevau	86-99 per 100	vèrt fòrt
Elevau	66-85 per 100	vèrt claro
Baixo	46-65 per 100	carbaça claro
Molt baixo	0-45 per 100	carbaça fòrt

Penre coma localitat de referéncia l'arquetipo occidental (Bielsa) u oriental (Areny/El Pònt de Montanyana) genera els mapas sinòpticos asociaus a la hipòtesis tradicional: una simetria que despersonaliza un domíniu axial ben cohesionau, agor trobam pobllacions de similituz lingüísticas superiors al 66 per 100, pero llun de la occidentalitat i la orientalitat.

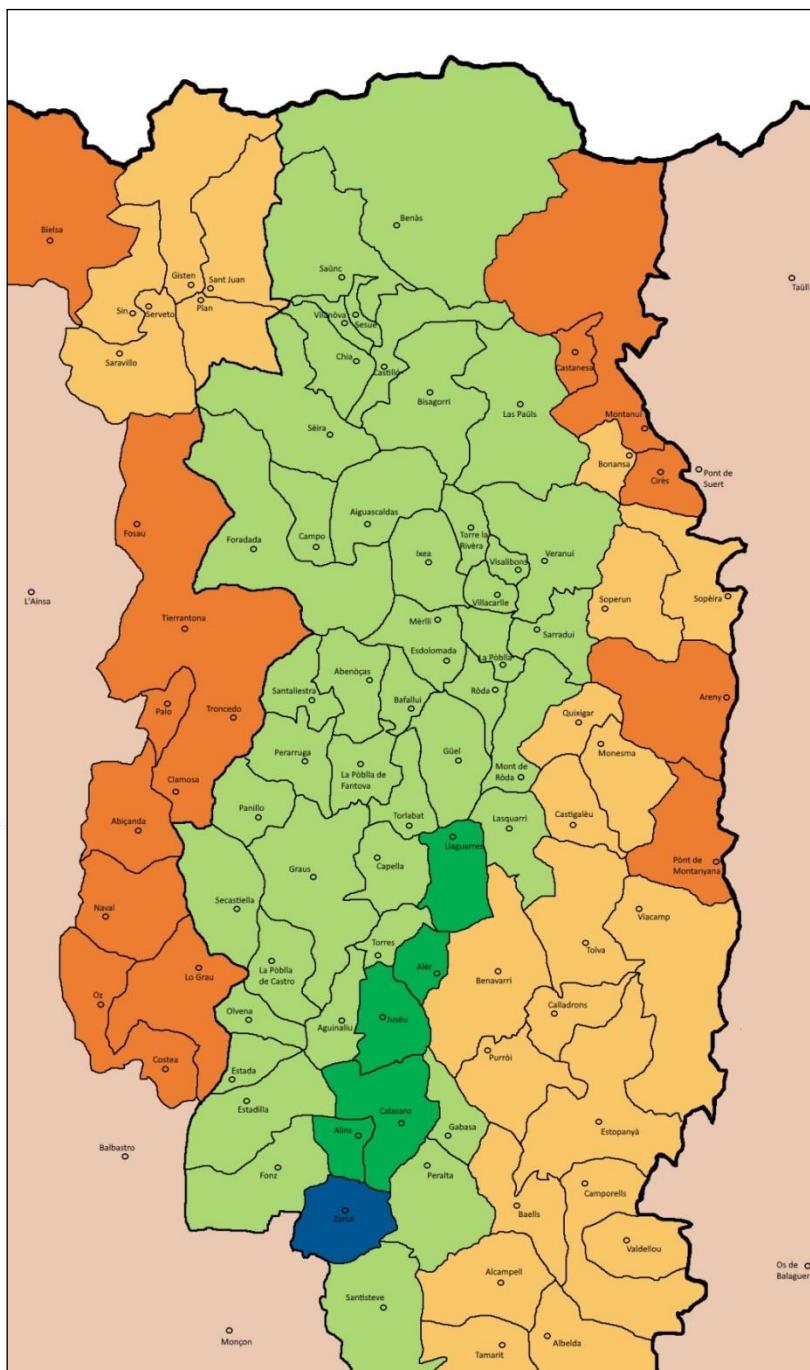

Bielsa, arquetipo occidental, tin las suyas poblacions més afins entre la vall de Gistau i el Somontano de Sobrarbe: allí, el grau d'afinidat é elevau, d'entre el 66 i el 85 per 100. Las afinidaz disminuyen a la bella frontèra de Ribagorça occidental hasta percentages d'entre el 46 i el 65 per 100. A la vall de Benás, tradicionalment adscrita a l'aragonés, ni això.

Areny, arquetipo oriental, guarda afinidatz elevadas en las pobllacions sitas entre Montanui i Tamarit, incluint ací Gabasa i Peralta. Ara ben, els percentatges tornan a caure en picau a l'Isàvena. Si Las Paüls, Veranui, Sarradui i Mont de Ròda se troben toz a rangos inferiors al 65 per 100 d'afinidat, no digam ya els municipes entre La Pòblla i Zanui, en percentatges similars als de la metat occidental de Ribagorça, Sobrarbe i

el suyo somontano.

Al contrari, un punto de vista axial dona una comparacion moltó més orgànica, en afinidaz que son sèmpre elevadas —u siga, superiors al 66 per 100— a tot un domíño central conformau entre la frontèra en Sobrarbe, Las Paüls i Santisteve. Això é lo que vedem als mapas generaus desde el punto de vista de Villacarle, Lasquarri, Calasanz, Zanui i Santisteve, en la salvedat de que tres pobllacions especials —

Quixigar, Castigalèu, Benavarri— entran u sallen del domínio en funcion del mapa. Sobre ellas ragonarem dimpuesas²².

Las variacions percentuals a l'interior d'este domínio axial se producen sèmpre a l'alça, incrementant las afinidaz per encima del 86 per 100 a una subària d'extension variable seguntes la localitat que se prenga coma referéncia²³. Així, entre el mapa de Zanui —que hem triau coma paradigma— i el de Lasquarri —llugar que no mantin relacions d'afinidat superiors al 86 per 100 en cap pobllacion del domínio—, tenim casos intermèdios coma els de Villacarlle u Calasanz²⁴.

Per supuesto, la configuracion d'este domínio pòt minguar. Desde el punto de vista de La Pòblla i Alèr, la extension del domínio central se mantin, pero a costa del municipie de Las Paüls. Una localitat occidental coma Secastiella dixa fòra del domínio la vall de Benàs, Las Paüls, Veranui, Sarradui, Mont de Ròda, Gabasa i Peralta; a càmbio, incluye tanto La Comuna coma la vall de Gistau, i refòrça las afinidaz lingüísticas per encima del 86 per 100 en Sèira, Campo, Foradada, Aiguascaldas i la Baixa Ribagorça occidental —hasta Llaguarres, Alèr i Jusèu inclluius. A la invèrsa, Peralta se mòstra coma una localitat ben pòco solidària: el grau d'afinidat arriba als màximos percentages només en Gabasa, i el domínio afin queda constituiu a partir d'una línea que baixa desde Montanui hasta Santisteve, pasant per Torre la Ribèra, Villacarlle, Mèrlli, Esdolomada, Güel, Llaguarres, Alèr, Jusèu, Calasanz, Alins i Zanui.

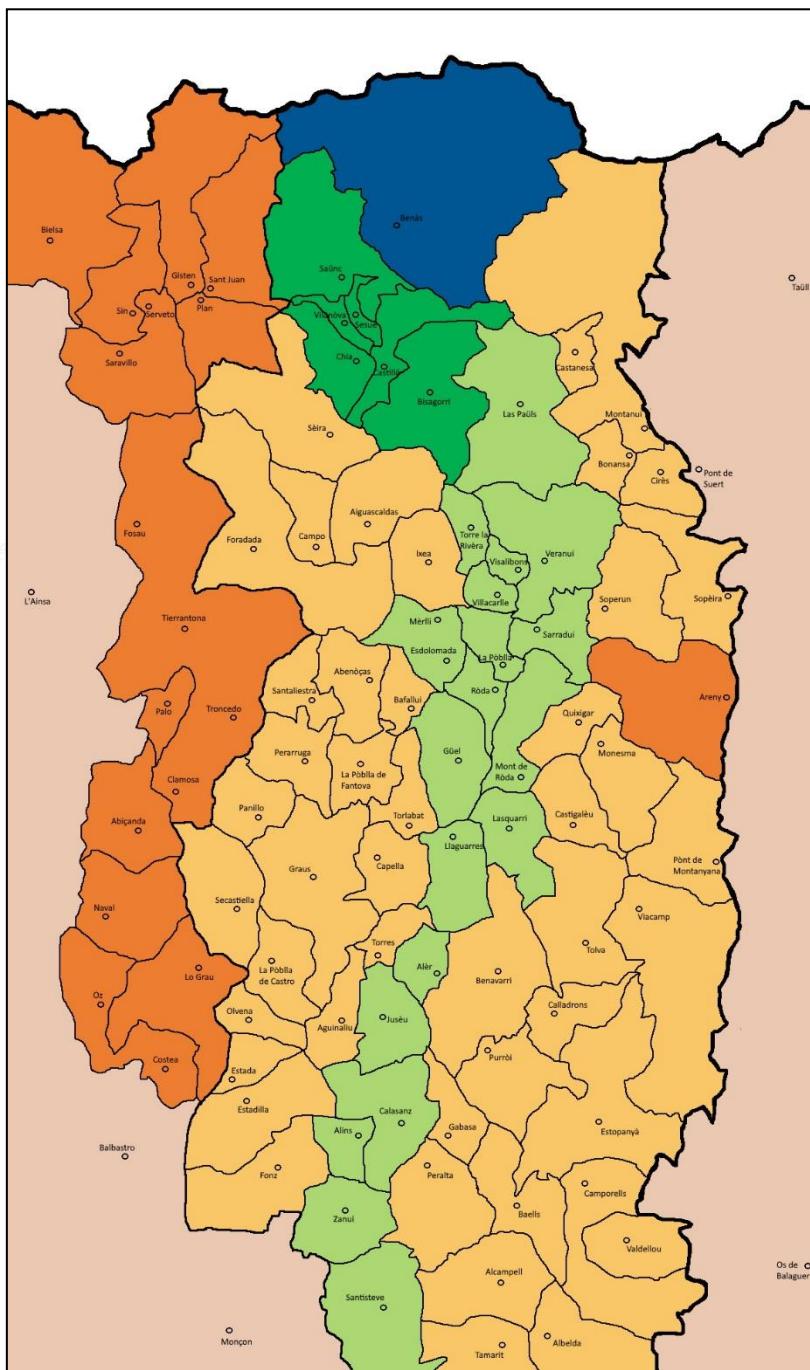
El caso de Benàs é tamé digno d'un comentari, ni que siga mínimo. Las afinidaz son molt elevadas en las demés pobllacions de la vall; elevadas en una columna central que va desde Las Paüls hasta Santisteve; i baixas en el resto de las àries laterals de Ribagorça, tanto la occidental coma la oriental. A més a més, el grau d'afinidat é molt baixo

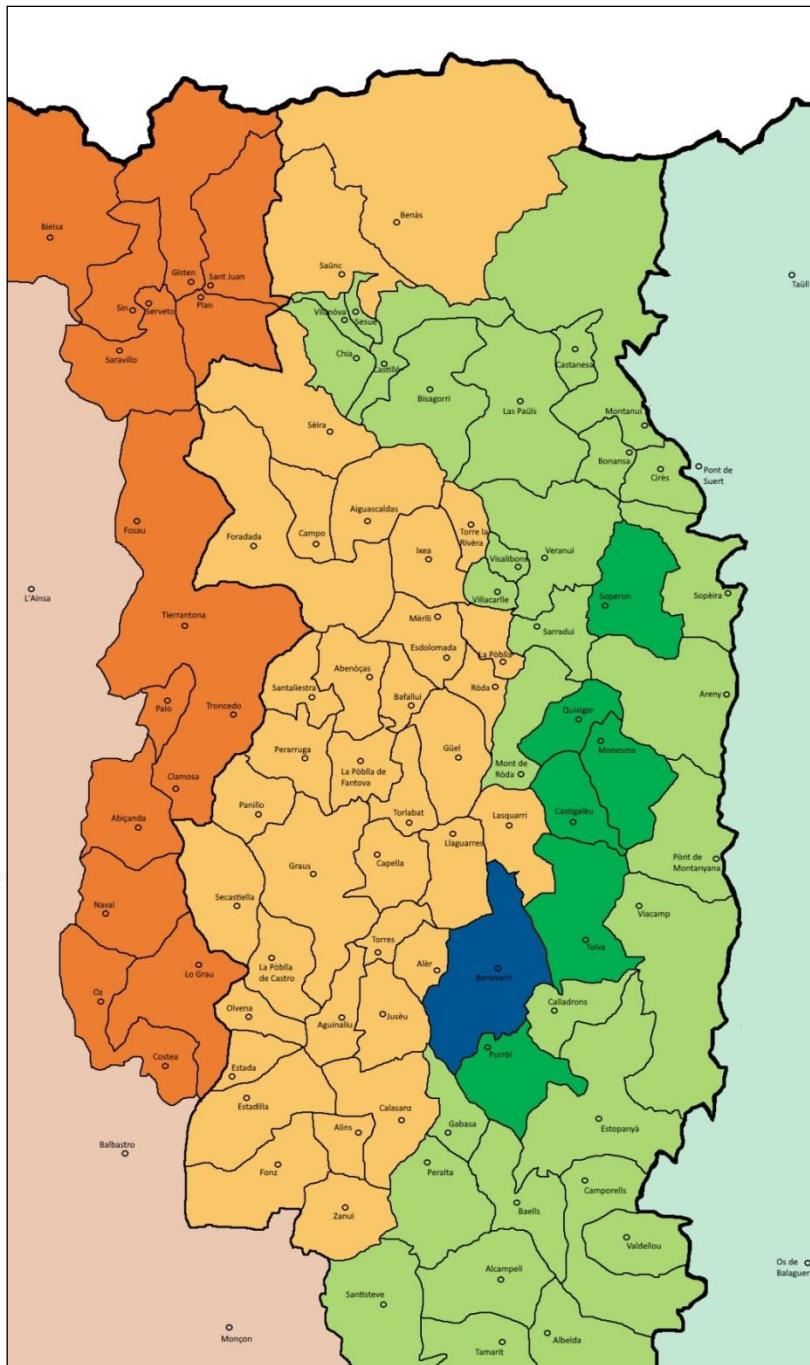
²² Els mapas de Villacarlle i Santisteve incluyen las citadas localidaz drins del domínio axial; els mapas de Lasquarri, Calasanz i Zanui, no.

²³ L'ària en qüestión integra els llugars de Vilanòva, Sesué, Chia, Castilló, Bisagorri, Torre la Ribèra, Visalibons, Villacarlle, Mèrlli, Esdolomada, La Pòblla, Ròda, Güel, Llaguarres, Alèr, Jusèu, Calasanz, Alins, Zanui i Santisteve.

²⁴ Villacarlle é una localitat pòco solidària, i l'ària d'afinidaz molt elevadas no afecta suque a Visalibons i Santisteve. En càmbio, Calasanz mantin un grau d'afinidat per encima del 86 per 100 en la metat sur de la vall de Benàs, Torre la Ribèra, Mèrlli, Esdolomada, Ròda, Güel i Zanui.

en el bllòc occidental —tot Sobrarbe i el suyo somontano—, pero tamé en l'arquetipo del bllòc oriental: Areny. El mapa sinòptico de Benàs no fa suque projectar d'una atra forma la perfècta mescla d'esta variedat lingüística: 25 per 100 de rasgos occidentals, 25 per 100 de rasgos axials, 50 per 100 de rasgos orientals.

Las dificultaz aumentan pals casos límite que ya hem citau al final de l'anterior subapartau. Mos referirem a Quixigar, Castigalèu i Benavarri, perque Plan, Monesma, Tolva i Purroi —en percentatges d'occidentalitat, axialitat i orientalitat distribuïus de modo anàlogo als diagramas circulars—, quedan sèmpre fòra del domíni central conformau als mapas sinòpticos de Villacarlle, Lasquarri, Calasanz, Zanui i Santisteve; u siga, que tinen un grau d'afinidat en el domíni central inferior al 65

per 100 —el mateix dels mapas de La Pòblla, Alèr i Benàs²⁵. L'afinidat d'estes casos especials é sèmpre molt elevada entre ells i Soperun, Monesma, Tolva i Purròi, i elevada en un territori centro-oriental que encomenç a partir de la metat sur de la vall de Benàs, discorre per Las Paüls-Mont de Ròda, i finaliza a l'Alta Llitèra (línia Gabasa-Santisteve). Per lo que fa al resto de Ribagorça centro-occidental, las afinidatz son baixas.

4. CONCLLUSIONS

Tot treball é perfectible; més encara, si ixé treball trata d'individualizar un domíni lingüístico d'entre modalidatz vecinas i, per tanto, germanas. Éste é sèmpre un proceso artificial, i sobre ell impera, en toz els casos, la sombra d'una subjetividat ya detectada per COROMINES [1970 II: 48]. Pero pensam que existen nivells d'artificialitat i nivells de subjetividat. La nostra hipòtesis ha mirau de reducir-los a la mínima expresión.

A més a més, la hipòtesis centrada tin pròus ventajas coma pa abandonar definitivament, si no toz, sí alguns dels mantras pròpis de la hipòtesis tradicional. Hem asumi un punto de vista EMIC, desestimant las nocions ambiguas i relacionals de ‘frontèra’ i ‘transicion’ pa transferir al bell centro del discurso científico las percepcions i els arguments dels usuaris que eran quedau soterraus per la fòrça hegemònica de la hipòtesis tradicional. Hem bebeu d'un treball de campo que mos ha portau a enquestar 176 informadors i a descriure modalidatz lingüísticas —las de l'Isàvena mateix— sobre las que, hasta el moment, desconeixevam rasgos tan bàsicos coma la distribucion de la desinéncia

²⁵ Els mapas sinòpticos de Secastiella i Peralta son distintos, en el sentiu de que el primèro considera Plan coma afin; Tolva i Purròi, coma pòoco afins; i Monesma, coma molt pòoco afin. Desde el punto de vista de Peralta, empero, Plan siria molt pòoco afin, i Monesma, Tolva i Purròi perteneixerian a un domíni lingüístico d'afinidat elevada —entre el 66-85 per 100. Quanto als percentatges d'occidentalitat, axialitat i orientalitat percibius als diagrames circulars de las pobllacions excluidas, son éstes: Plan, 77,5 – 5,0 – 17,5; Monesma, 12,5 – 5,0 – 82,5; Tolva, 17,5 – 7,5 – 75,0; Purròi, 20,0 – 7,5 – 72,5. Compare-se estos zaguèrs percentatges en el resultau 17,5 – 10 – 72,5 de Quixigar, Castigalèu i Benavarri.

de quinta persona. Tamé hem evitau el monoisoglotismo, i hem analizau un llistau de vint rasgos lingüísticos estructurals en pèu d'igualdat, sinse someter-mos a la tirania de la diptongacion, i sinse considerar el ribagorçano coma un receptor pasivo d'influéncias occidentals i orientals: la diacronia de la llengua hu desminte.

Bella còsa harem feit ben quan, per un camino distinto, hem arribau a resultaus similars als d'atros investigadors: si SAURA RAMI [TLPCC III: 441] advertiva un 60 per 100 de divergència entre l'aragonés de Gistau i el ribagorçano de Benàs, natres hem trobau percentatges d'afinidat iguals u inferiors al 45 per 100 entre ixas dòs modalidaz lingüísticas. A tenor dels diagramas circulars i dels mapas sinòpticos —Villacarlle, Lasquarri, Calasanz, Zanui, Santisteve—, tamé pareix pròu clara la existéncia d'un domínio lingüístico central, que calria codificar a través d'una propuesta pluricèntrica i flexible porque representa una porcion de l'actual patrimònio lingüístico aragonés que no é brenca desdenyable. Las dudas, per tanto, son ya distintas de las que tenivam quan vam encomençar este treball. No guardan relacion en la existéncia d'un posible domínio lingüístico ribagorçano, sino en la incllusion u exllusion dels casos límite estudiaus, i en el destino de las variedaz lingüísticas geotipològicament més orientals (las ribagorçano-pallaresas i lliteranas).

Encara que el diagrama circular de Plan proporciona percentatges d'axialitat i orientalitat anàlogos als dels atros casos límite de la metat oriental de Ribagorça (Quixigar, Monesma, Castigalèu, Tolva, Benavarri, Purròi), queda fòra de toz els mapas del domínio central. Ademés, las dinàmicas occidentals d'esta variedat sobrarbesa pa rasgos capitals del ribagorçano —diptongacion de /ě/, /ɔ/, tratament conservador de /l/, gerúndios aragonesos— farian masa forçada la integracion de Gistau a una codificacion ribagorçana. Els atros casos resultan més compllicaus. Els diagramas circulars donan percentatges idènticos pa Monesma, Tolva i Purròi —entre el 17 i 27 de la sua substància lingüística é occidental i axial—, pero els tres quedan fòra del domínio dibuixau a toz els mapas sinòpticos. No pasa lo mateix en Quixigar, Castigalèu i Benavarri, que quedan drins del domínio a dòs dels mapas sinòpticos (Villacarlle,

Santisteve). Credem que els usuaris d'ixas pobllacions trobarian més cercana una codificacion ribagorçana de la suya modalitat que no pas la de l'actual norma barcelonesa. Pero, en tot caso, han de ser ells qui decidan de qué mòdo vòlen fèr perdurar la suya modalitat lingüística — si la vòlen fèr perdurar.

Queda tamé per determinar el destino del resto de las variedaz ribagorçano-pallaresas (desde Montanui hasta Estopanyà) i lliteranas. Son un patrimònio cultural tan aragonés coma les demés, i calria evitar que la suya administracion se confiase a institucions, asociacions i personas d'obediéncia forastèra i interesos extralingüísticos. En particular, pensam que les institucions aragonesas harian de patrocinar la investigacion rigurosa d'estas variedaz i diagnosticar a quin grau de substitucion lingüística han arribau, formulant sobre ixes datos una codificacion alternativa i axial que partise del territori, potenciar els rasgos pròpis, i posase la vista dellà de les frontèras administrativas²⁶. A la Ribagorça aragonesa, sumida en la despobllacion i en l'ausència casi total de materials lingüísticos, el panorama é desolador, i ixé treball d'estúdio i compilacion haria de partir prácticament de cero; pero el futuro resulta més alentador a La Llitèra, agon se tinen les monografias i els repertòris que faltan a Ribagorça, i agon se pòt contar en una tradicion associativa pròpia pa 18.000 locutors potencials. Las institucions aragonesas no pòden eludir per més temps la existéncia d'un conflicto lingüístico que amenaça seriament la supervivéncia de les modalidatz lingüísticas de l'Aragon oriental. Han d'escultar la opinion de toz els usuaris, pus toz son aragonesos de lleno dreto.

²⁶ Hasta no fa guaire, la modalitat ribagorçano-pallaresa de Bonansa observava una sèrie de rasgos estructurals incompatibles en la norma barcelonesa: distribucion de la obertura vocàlica, fonema [ʃ], palatalizacion de /l/ en qualquier posicion, ausència d'epèntesis consonàntica en els grups -n'r-, -l'r-, no palatalizacion de la nasal doble del llatin, articlo epiceno *els*, sistèma ribagorçano de demostrativos (*isto, ixo, aguell*), pronòms personals *mi, ti, si*, morfologia verbal, preposicion *enta* de finalitat... [TR XXXII: 97-104]. Realment podem permitir-mos els aragonesos la desaparicion d'este riquísimo patrimònio immaterial?

BIBLIOGRAFIA

- ALDC = *Atles lingüístic del domini català*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2001-2018.
- ALIAGA JIMÉNEZ, José Luis, *Las lenguas de Aragón en el primer tercio del siglo veinte. Vol. I. Inéditos, rarezas y caras B*, Zaragoza: Gara d'Ediziōns, 2012.
- ARNAL PURROY, María Luisa, *El habla de la Baja Ribagorza occidental: aspectos fónicos y gramaticales*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1998.
- ARNAL PURROY, María Luisa, *Diccionario del habla de la Baja Ribagorza occidental (Huesca)*, Zaragoza: Gara d'Ediziōns, 2007.
- AAVV, *Guía de la Mancomunidad Valle del Isábena*, Zaragoza: BUSF Editorial, 2009.
- BADIA I MARGARIT, Antoni, *El habla del Valle de Bielsa (Pirineo aragonés)*, Zaragoza: Aladrada Ediciones, 2015.
- BELAUSTEGUIGOITIA, Marisa, “Descarados y deslenguadas: el cuerpo y la lengua india en los umbrales de la nación”, *Debate feminista* 24 (2001), pp. 230-252.
- BENÍTEZ MARCO, María Pilar & LATAS ALEGRE, Óscar, *Sobre la pastorada aragonesa: estudio filológico de las pastoradas en aragonés del siglo XVII*, Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2022.
- BUENO CHUECA, Juan Carlos & SANZ CASASNOVAS, Gabriel, “El ribagorçano de Fonz: fonética, morfosintaxis i léxico”, *Hápax* 14 (2021), pp. 57-98.
- BEÀ PONS, Isaac, *El parlar de Pallars Sobirà i la Vall Fosca*, Universitat de Lleida, 2016 [TÈSIS DOCTORAL].
- BENEDICTO GRACIA, Eugenio, “Los médicos judíos de Huesca, según los protocolos notariales del siglo XV”, *Sefarad* 68 (2008), pp. 55-87.
- CDO = MARTÍN DUQUE, Ángel Juan [ed.], *Colección diplomática de Obarra (siglos XI-XIII)*, Zaragoza: Instituto de Estudios Pirineicos, 1965.
- COLÓN, Germà, “Per a la data de l'apitxat”, *Caplletra* 27 (1999), pp. 43-53.
- COROMINES, Joan, *Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*, Madrid: Gredos, 1972.
- COROMINES, Joan, *Estudis de topònima catalana*, Barcelona: Barcino, 1970.
- COSTA, Joaquín, *Textos sobre las lenguas de Aragón I. Los dialectos de transición en general y los celtibérico-latino*s en particular, Zaragoza: Aladrada, 2010 [1878].
- D'ANDRÉS, Ramón, “Atlas lingüístico ETLEN sobre la frontera entre el gallegoportugués y el asturleonés en Asturias”, *Madrygal* 22 (2019), pp. 51-62.
- DCS = TERRADO PABLO, Javier / MARTÍN DE LAS PUEBLAS, Jesús / SELFA, Moisés [ed.], “Las Décimas de Castejón de Sos. ¿Vestigios del primitivo romance ribagorzano?”, *Alazet* 12 (2000), pp. 161-200.
- DOM = BAYERISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, *Dictionnaire de l'Occitan Médiéval*, München. Edicion digital [revisau: 26/04/2023]:
<http://www.dom-en-ligne.de/>.
- EFA = Estudio de Filología Aragonesa, *Gramatica basica de l'aragonés*, Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2021.
- ELCOCK, William Dennis, *Algunas afinidades fonéticas entre el aragonés y el bearnés*, Zaragoça: Xordica, 2005.
- FARO FORTEZA, Agustín, “Santisteba. ¿Límite sur del dialecto aragonés?”, *Annales. Anuario del Centro de la Universidad Nacional de Educación a Distancia de Barbastro* 10-11, (1993-1994), pp. 251-255.
- FERRAZ CASTÁN, Vicente, *Vocabulario del dialecto que se habla en la Alta Ribagorza*, Zaragoza: Aladrada, 2013 [1934].
- FRANCINO PINASA, Glòria, “Joies lingüísticas”, *Temps de Franja*, 27/11/2018. Edicion digital [revisau: 26/04/2023]:
<https://tempsdefranja.org/territoris/ribagorca/joies-linguistiques/>.
- GARGALLO GIL, José Enrique, “Continuïtat del gascó alavetz a l'Alt Aragó i a la zona fronterera catalano-aragonesa: alavez i alavegada”, en *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Antoni Maria Badia Margarit & Michel Camprubí [ed.], Abadia de Montserrat: Asociació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, pp. 123-140.
- GASQUET CEREZA, Joaquín, *La vista d'os chovenastros ye la millor*, Zaragoça: Xordica, 2019.
- GIRALT LATORRE, Javier, “Una mostra de la transició dialectal catalanoaragonesa: els parlars de la Llitera”, *Caplletra* 26 (1999), pp. 67-90.
- GIRALT LATORRE, Javier, “Notas en torno a la toponimia de Binéfar (Huesca)”, *Littera* 4 (2016), pp. 131-152.

- GIRALT LATORRE, Javier, *Lèxic de La Llitera*, Lleida: Editorial Milenio, 2018.
- GIRALT LATORRE, Javier & MORET OLIVER, Maite, “Manuscrits de la Ribagorça vs. Manuscrits del Matarranya: un assaig de dialectologia diacrònica”, *Zeitschrift für Katalanistik* 34 (2021), pp. 227-247.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Raúl, “*Unde habita a melancolía. Miradas sobre el romance eonaviego*”, *Revista de Filología Asturiana* 9-10 (2009-2010), pp. 161-202.
- GRACIA TRELL, Alberto, “Lengua, vocabulario y oiconimia de Naval (Somontano de Barbastro) en la obra de Privato Cajal (1969)”, *Luenga & Fablas* 17-18 (2013-2014), pp. 49-68.
- GRIERA, Antoni, *La frontera catalano-aragonesa*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1914.
- GRIERA, Antoni, *Gramática histórica catalana*, San Cugat del Vallés: Instituto Internacional de Cultura Románica, 1965.
- GUILLÉN, Joaquina & ROMANOS, Fernando, *Más d'antes en Sarabillo. Bida y parlaje* (sic), Huesca: Rolde de Estudios Aragoneses, 2010.
- GULSOY, Joseph, *Estudis de gramàtica històrica*, València – Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.
- HAENSCH, Günther, “Las hablas de la Alta Ribagorza (I)”, *Archivo de Filología Aragonesa* 10-11 (1958-1959), pp. 57-193.
- HAENSCH, Günther, “Las hablas de la Alta Ribagorza (II). Léxico”, *Archivo de Filología Aragonesa* 12-13 (1961-1962), pp. 117-250.
- HAENSCH, Günther, “Els parlars catalans d'Areny i de la ribera de Cornudella”, en *Estudis universitaris catalans. Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, Barcelona: Curial, 1980, vol. II, pp. 219-229.
- HAENSCH, Günther, “Fronteras político-administrativas y fronteras lingüísticas: el caso de la Ribagorza catalanohablante”, *Archivo de Filología Aragonesa* 30-31 (1982), pp. 7-22.
- LATAS ALEGRE, Óscar, “Los primeros estudios desde Cataluña sobre el aragonés”, *Alazet* 26 (2014), pp. 55-81.
- LATAS ALEGRE, Óscar, *El aragonés a principios del siglo XX: la Oficina Románica*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2018.
- MASCARAY SIN, Bienvenido, *El ribagorzano dende Campo*, Tafalla: Imprenta Aizúa, 1994.
- MASCARAY SIN, Bienvenido, *Vocabulario del habla de Campo (Ribagorza, Huesca)*, Zaragoza: Xordica, 2013.
- MELER MENA, Pedro, *Vocabulario del habla de Peralta de la Sal* (Huesca), Zaragoza: Gorfisa, 1998.
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón, *Orígenes del español. Estado lingüístico de la península Ibérica hasta el siglo XI*, Madrid: Espasa-Calpe, 1980.
- MLP = HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 11-13 & 15-17 (1999-2001 & 2003-2005).
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 11 (1999), pp. 185-295.
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 12 (2000), pp. 245-353.
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 13 (2001), pp. 163-266.
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 15 (2003), pp. 391-455.
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 16 (2004), pp. 249-317.
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 16 (2004), pp. 319-410.
- HEIM, Walter & QUINTANA, Artur [ed.], “Manuscrits del Consell de Les Paüls (1546-1667)”, *Alazet* 17 (2005), pp. 267-447.
- MORET OLIVER, Maite, “La transición entre el aragonés y el catalán”, en *El continuum románico. La transición entre las lenguas románicas, la intercomprensión y las variedades lingüísticas de frontera*, Javier Giralt Latorre & Francho Nagore Laín [ed.], Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2021, pp. 241-271.
- MOTT, Brian, *El habla de Gistaín*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1989.
- OLIVA, Víctor, “Documents sobre'l català parlat a Sopeira (Aragó)”, en *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, 1906, pp. 421-434.
- NAGORE LAÍN, Francho, “Notas para una caracterización lingüística del aragonés”, *Caplletra* 32 (2002),

- pp. 13-33.
- PENNY, Ralph, “Evolución lingüística en la Baja Edad Media: evoluciones en el plano fónico”, en *Historia de la lengua española*, Rafael Cano-Aguilar [coord.], Barcelona: Ariel, 2004, pp. 593-612.
- PGGR = MORET OLIVER, María Teresa & TOMÁS FACI, Guillermo [ed.], *El pleito del guaje ganadero de Ribagorza (1316-1319)*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2014.
- R = GRAU QUIROGA, Núria [ed.], “Colección documental de San Vicente de Roda (957-1229)”, en *Roda de Isábena en los siglos X-XIII. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 299-584.
- RAFANELL, August, *La il·lusió occitana*, Barcelona: Quaderns Crema, 2006.
- RIB. = TOMÁS FACI, Guillermo [ed.], “Apéndice documental”, en *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*, Universidad de Zaragoza, 2013 [TÈSIS DOCTORAL], pp. 683-823.
- RIERA I RIERA, Manel, *La llengua catalana a Andorra. Estudi dialectològic dels seus parlars rurals*, Andorra la Vella: Grafinter, 1992.
- ROHLFS, Gerhard, *Le Gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1970.
- ROMANOS HERNANDO, Fernando & SÁNCHEZ PITARCH, Fernando, *L'aragonés de A Fueba. Bocabulario y notas gramaticales*, Uesca: Consello d'a Fabla Aragonesa, 1999.
- ROSÀS REDONDO, Laia, *El parlar de la conca central de la Noguera ribagorçana: fronteres dialectals a la Terreta*, Universitat de Lleida, 2016 [TÈSIS DOCTORAL].
- RUBIO GARCÍA, Luis, *Estudio Histórico Lingüístico del Antiguo Condado de Ribagorza*, Lérida: Instituto de Estudios Ilerdenses, 1955.
- SANZ CASASNOVAS, Gabriel, “El romance temprano de Ribagorza según la documentación medieval (900-1050)”, *La Corónica* (en prensa).
- SANZ CASASNOVAS, Gabriel, “Sobre la adscripción lingüística del ribagorzano”, *Liburna* 19 (2022), pp. 219-231.
- SANZ CASASNOVAS, Gabriel *et alii*, “La llengua de l'Isàvena (I): curso inferior i migdia”, *De lingua aragonensi* 10 (2021), pp. 27-49.
- SANZ CASASNOVAS, Gabriel / TOMÁS ARIAS, Xavier / SAURA RAMI, José Antonio, “Caracterización fonética y morfosintáctica de las modalidades del valle del Isábena (Ribagorza, Alto Aragón)”, en *Perspectives de recherche en linguistique et philologie romanes*, Dolores Corbella / Josefa Dorta / Rafael Padrón [ed.], Strasbourg: Société de Linguistique Romane – Éditions de linguistique et de philologie, 2023, vol. II, pp. 887-898.
- SAROÏHANDY, Jean-Joseph, “El català del Pirineu, a la ralla d'Aragó”, en *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona: Estampa d'En Joaquim Horta, 1908, pp. 331-334.
- SAURA RAMI, José Antonio, *Elementos de fonética y morfosintaxis benasquenses*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2003.
- SAURA RAMI, José Antonio, “L'autonomia de la lluenga ribagorsana seguntes l'analisis de la onomastica y el lexico documentals (ss. IX-XI)”, en *Onomástica romànica: antropònima dels expòsits i etimologia toponímica, especialment de València*, Emili Casanova [ed.], València: Acadèmia Valenciana de la Llengua – Editorial Denes, 2017, pp. 719-734.
- SAURA RAMI, José Antonio, “Sobre la filiación lingüística del estrato toponímico romance más antiguo en la Alta Ribagorza”, en *Actas del X Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, María Luisa Arnal Purroy *et alii* [ed.], Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2018, pp. 2191-2202.
- SAURA RAMI, José Antonio, “El ribagorzano: lengua románica autónoma del Pirineo central”, *e-Humanista* 22 (2022), pp. 429-450.
- SAURA RAMI, José Antonio & BUENO CHUECA, Juan Carlos, “Lengua ribagorzana y lengua occitana: una relación de hondo calado”, *Vox Romanica* 78 (2019), pp. 205-223.
- SISTAC I VICÉN, Ramon, *El ribagorçà de l'alta Llitera: els parlars de la Vall de la Sosa de Peralta*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1993.
- SISTAC I VICÉN, Ramon, *El català d'Àneu*, Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1998.
- TERRADO PABLO, Javier, “Los participios ribagorzanos en -áu, -éu, -íu”, *Caplletra* 32 (2002), pp. 53-71.
- TERRADO PABLO, Javier, “La toponimia de la Ribagorza de lengua catalana”, en *Aragonés y catalán en la historia lingüística de Aragón*, Francho Nagore Laín & Javier Giralt Latorre [ed.], Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2020, pp. 55-68.
- T LPC = SAURA RAMI, José Antonio, “La transición lingüística en el Pirineo central”, (2001 & 2003-2004).
- SAURA RAMI, José Antonio, “La transición lingüística en el Pirineo central (II)”, *Revue de Linguistique Romane* 65 (2001), pp. 321-340.

- SAURA RAMI, José Antonio, “La transición lingüística en el Pirineo central (III)”, *Revue de Linguistique Romane* 67 (2003), pp. 431-443.
- SAURA RAMI, José Antonio, “La transición lingüística en el Pirineo central (I)”, *Vox Romanica* 63 (2004), pp. 229-248.
- TOMÁS ARIAS, Xavier, *El aragonés de Viello Sobrarbe*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1999.
- TOMÁS ARIAS, Xavier, *Elementos de lingüística contrastiva en aragonés. Estudio de algunas afinidades con gascón, catalán y otros romances*, Universitat de Barcelona, 2016 [TÈSIS DOCTORAL].
- TOMÁS FACI, Guillermo & MARTÍN-IGLESIAS, José Carlos. “Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)”, *Mittellateinisches Jahrbuch* 52 (2017), pp. 261-286.
- TR = TERRADO, Javier & VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús [dir.], *Toponimia de Ribagorza*, Lleida: Editorial Milenio, 2001-2011.
- VÁZQUEZ OBRADOR, Jesús, “La transición en el Pirineo central: del ansotano al benasqués”, en *El continuum románico. La transición entre las lenguas románicas, la intercomprensión y las variedades lingüísticas de frontera*, Javier Giralt Latorre & Francho Nagore Laín [ed.], Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2021, pp. 211-239.
- VM = Vidal Mayor. *Traducción aragonesa de la obra In excelsis Dei Thesauris de Vidal de Canellas. Vocabulario*, Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2019.
- VIEJO FERNÁNDEZ, Xulio, *La formación histórica de la llengua asturiana*, Uviéu: Trabe, 2003.
- VIRUETE ERDOZÁIN, Ricardo, “Aproximació a la morfologia verbal del català de Benavarri (Osca)”, *Archivo de Filología Aragonesa* 63-64 (2007-2008), pp. 99-128.
- VIRUETE ERDOZÁIN, Ricardo, “El parlar de Benavarri (Osca): notes lingüístiques a partir de l’ALPI”, *Interlingüística* 20 (2010), pp. 1-10.
- VIUDAS CAMARASA, Antonio, *Léxico de La Litera (Huesca). El reino vegetal, los animales y el hombre*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1983.

